

SWINGING SIXTIES SOVIETŲ LIETUVOS VAIKŲ KNYGŲ ILIUSTRACIJOSE

Giedrė Jankevičiūtė

VILNIAUS DAILĖS AKADEMIJA

Maironio g. 6, LT-01124 Vilnius

giedre.jankeviciute@vda.lt

Straipsnyje aptariama 6 dešimtmečio pabaigos – 7 dešimtmečio vaikų knygų leidybos ir iliustravimo istorija, atkreipiant dėmesį į modernizmo apraiškas ir ryškiausius novatorius. Leidybos strategijų apžvalga padeda suprasti modernėjimą skatinusias sąlygas, įvardyti kai kurių vietinių inovatyvių sprendimų galimus šaltinius ar net prototipus. Atskleidžiama, kad įdėmesnė vaikų knygų iliustracijų apžvalga galėtų suteikti impulsą ir pagrindą platesnei knygos bei skaitymo istorijai sovietų Lietuvoje, nes vaikų knygomis gyveno ne tik vaikai, bet ir suaugusieji, jos veikė suaugusiais tapusius vaikus, nepriklausomai nuo jų pasirinktos profesinės karjeros krypties.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: cenzūra, iliustracija, leidyba, modernizmas, sovietų Lietuva, vaikų knyga.

Vaikų knyga nuo pat jos atsiskyrimo į specifinę grožinės literatūros atmainą XVIII amžiuje egzistavo ir tebeegzistuoja didžiojo meninės kultūros lauko pakraštyje. Apie ją dažniausiai pamirštama rašant dailės, apskritai – kultūros istoriją, išskiriant praeityje svarbius dalykus. Žinoma, esama išimčių – kūrinių ir jų personažų, be kurių neįmanoma įsivaizduoti ir apibūdinti vienos ar kitos šalies gyvenimo, vienos ar kitos kartos pasaulėvaizdžio. Alisa, Hobitas, Mauglis, Mažasis Mukas, Pelenė, Pinokis, Raudonkepuraitė, Skudurinė Onutė, Karlsonas, Tomas Sojeris yra savi įvairaus amžiaus žmonėms įvairiuose planetos kampeliuose. Čekai Zdenėko Milerio Kurmiuką, suomiai Toves Jansson trolius Mumius, britai Joanne'os K. Rowling Harį Poterį ir jo draugus bei priešus pavertė nacionaliniais

herojais, jie tapo globalios kultūros ikonomis. Tačiau net toks ypatingas atskirų vaikų literatūros veikėjų populiarumas neskaito pasitelkti vaikiškų knygų kaip vertingo istorijos šaltinio, ieškoti jose praeities ženklų. Žinoma, vaikų literatūra tirama, ji analizuojama pačiais įvairiausiais aspektais – literatūrologiniu, dailėtyriniu, socialiniu, psichologiniu, bet jos tyrėjų išvalgos neprisiskverbia į didįjį akademinio diskurso lauką, retai tepasiekia net kultūros specialistų auditoriją. Kiek plačiau domimasi nebent ypač ryškiais, vaikų pasaulį pranokstančiais reiškiniais, pavyzdžiui, rusų dailininkų ir poetų avangardistų kūryba vaikams, kuri suvokiama ir kaip bendros meninio avangardo istorijos dalis, ir kaip aiški, nesunkiai interpretuojama komunistinio utopijos vizualizacija.

Rusų avangardistų apipavidalintos vaikų knygos nuo seno yra patrauklus kolekcionavimo objektas, jų rinkinius turi įvairios Vakarų muziejinės institucijos, bibliotekos. Jos pristatomos parodų kataloguose (iš naujesnių minėtina Roberto Birdo sudaryta ankstyvųjų sovietinių vaikų knygų iš Čikagos universiteto bibliotekos kolekcijos apžvalga *Adventures in the Soviet imaginary: children's books and graphic art*, Chicago: University of Chicago Library, 2011), konceptualiose studijose (pastarųjų pavyzdys galėtų būti japonisto bei rusų avangardo specialisto Jevgenijaus Šteinerio darbai, pavyzdžiui, monografija *Stories for little comrades: revolutionary artists and the making of early Soviet children's books*, Seattle: University of Washington Press, 1999)¹. Įvairių šalių tyrinėtojų dėmesį sovietinei vaikų knygai kaip komunizmo ideologijos ruponui perteikia „Routledge“ leidyklos serijoje „Children's literature and culture“ pasirodęs JAV slavistų Marianos Balinos ir Larisos Rudovos parengtas straipsnių rinkinys *Russian children's literature and culture* (Routledge, 2008) – tai, beje, net keturiasdešimt aštuntas serijos, skirtos vaikų knygoms, tomas. Ši įtakinga leidykla apskritai sistemingai domisi vaikų kultūra; be kitų vaikų kultūros tematikos veikalų, ji išleido Peterio Hunto parengtas parankines vaikų literatūros specialistų knygas *International companion encyclopedia of children's literature* (1996) ir *Understanding children's literature* (1999)².

Vis dėlto šie pavyzdžiai nepaneigia pradžioje išsakytos minties apie vaikų literatūros tyrimų marginalumą. Lietuva – ne išimtis. Nepaisant nuoseklių vaikų literatūros istoriko, kritiko, vertėjo Kęstučio Urbos (g. 1954) ir jo mokinių bei vaikų knygų iliustracijų specialistės Ingridos Korsakaitės (g. 1938) pastangų šie tyrimai vis dar labai fragmentiški, jų rezultatai visiškai neveikia Lietuvos istorijos didžiojo pasakojimo.

- 1 T. p. žg. Евгений Штейнер, *Авангард и построение нового человека: Искусство советской детской книги 1920 гг.*, Москва: Новое литературное обозрение, 2002.
- 2 Peterio Hunto bibliografijoje taip pat yra ir monografija *Children's Literature: An Illustrated History* (Oxford, 1995).

Tuo tarpu kai kurie Lietuvos vaikų knygos raidos epizodai ar net ištisi etapai įdomiai praturtintų mūsų praeities suvokimą. Ypač atidaus žvilgsnio verta XX a. 6 dešimtmečio pabaigos ir 7 dešimtmečio iliustracija. Pats laikotarpis – lokali vakarietiškujų *swinging sixties* versija³, paženklinta kūrybingumo proveržio, reikšmingų permainų gyvenime ir mene, – senokai traukia įvairių kultūros sričių specialistų ir nespecialistų dėmesį. Straipsniuose ir knygose analizuojami tapyba, muzika, architektūra, dizainas, vietinių tyrimų rezultatai skverbiasi į tarptautinį diskursą⁴. Tuo tarpu vaikų knyga, kuri irgi buvo, tiesa, nedidelis, tačiau nepaprastai įdomus eksperimentų laukas, šio pasakojimo dalimi dar netapo⁵.

- 3 Terminas *swinging sixties* arba *swinging London* siejamas su XX a. 7 dešimtmečio jaunimo kultūrine revoliucija, kurios vienas centrų buvo Londonas. Iš niūraus pokarinio miesto tuo metu jis virto gyvu, spalvingu, judriu ryškaus stiliaus židiniu. Ekonominio pakilimo fone vykę pokyčiai pasireiškė vaizduojamajame mene, madoje ir muzikoje; epochos simboliais laikomos grupės *The Beatles* ir *The Rolling Stones*, Mary Quant minisijonai, manekenės Twiggy ir Jean Shrimpton. Vaizduojamajame mene tai – poparto epocha. Šiuos pokyčius lydėjo seksualinė revoliucija, politinis aktyvizmas, paveikė kultūrą. Lietuvoje šie modernistiniai pokyčiai buvo žinomi, stebimi, kiek įmanoma, sekami, tad *swinging sixties* stilistika tiesiogiai arba per ją sekusių lenkų, čekų, rusų dailę prasiskverbė ir į mūsų dailininkų kūrybą.
- 4 Iš palyginti sparčiai augančios bibliografijos verta išskirti Marijos Drėmaitės sovietinio architektūros modernizmo tyrimus („Perfect Representations of Soviet Planned Space: Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s-1980s“; su Andis Cinis, Mart Kalm), in: *Scandinavian Journal of History*, t. 33, Nr. 3, Routledge, 2008, p. 226–246; „Modern Housing in Lithuania in the 1960s: Nordic Influences“, in: *Survival of Modern: From Cultural Centres to Planned Suburbs*, editors Claes Caldenby and Ola Wedebrunn, Copenhagen: The Royal Danish Academy of Fine Arts, School of Architecture, 2013, p. 80–91 ir kt.); Karolinos Jakaitės tekstus apie sovietų Lietuvos dizainą („The Lithuanian Pavillion at the 1968 London Exhibition“, in: *Art in Translation*, 2015, t. 7, Nr. 4, p. 520–551).
- 5 Lietuvos kultūros institutas su plačiai žinoma indų leidykla „Tarabooks“ rengia ir ketina išleisti Giedrės Jankevičiūtės ir V. Geetha knygą *Another History of the Children's Picture Book: from Soviet Lithuania to India*, Tarabooks, 2017; tikėtina, kad šis leidinys pasitarnaus sovietų Lietuvos vaikų knygos meno sklaidai ir paskatins susidomėjimą pačiu fenomenu.

XX a. 7 dešimtmečio Lietuvos vaikų knyga, visų pirma, yra įdomi ne literatūros, bet vaizdo, tiksliau iliustracijų inovatyvumo požiūriu. Kalbame apie iliustracijas, nes knygos dizaino sąvoka šiuo atveju sunkiai pritaikoma – tuometinės techninės spaudos galimybės ir visuotinai galioję sovietinės gamybos standartai neleido dailininkams ir spaustuvininkams eksperimentuoti su knygos materialiuoju kūnu, išskyrus kelias išimtis, kurių raiškūs pavyzdžiai – Aspazijos Sургailienės (1928–2011) mažo formatų paveikslėlių knygutė rinkinys *Pasakų skrynelė* (1961; taip pat „skrynelės“ vėlesni variantai, kurių buvo bent keli: Žemaitės *Mano pasakėlės*, 1963; Petro Cvirkos *Pasakos*, 1965) ar Ievos Naginskaitės (1921–2012) interaktyvi paveikslėlių knygutė *Ką padarė žirklės* (1961).

Vaikų knyga aktuali besidomintiems sovietmečio kultūra ne vien dėl to, kad kai kurių iliustruotojų vardai buvo virtę Lietuvos kultūros gyvybingumo simboliais, juos puikiai žinojo net menui svetimi amžininkai. Informacija apie apdovanojimus, kuriuos pelnė Algirdas Steponavičius (1927–1996) ir Birutė Žilytė (g. 1930) už vaikiškų knygų iliustracijas, kad ir netolimame, bet užsienyje, pasiekė plačius visuomenės sluoksnius. Premijos, gautos Leipcigo knygų mugėje (1965 m. aukso medalis Steponavičiui už iliustracijas Kosto Kubilinsko vaikų eilėraščių knygai *Varlė karalienė*, 1971 m.; Žilytei už iliustracijas Aldonos Liobytės *Pasakai apie narsią Vilniaus mergaitę ir galvažudį Žaliabarzdį*), o ypač Bratislavos iliustracijų bienalėje (1967 m. BIB pagrindinis prizas „Aukso obuolys“ už *Varlę karalienę* teko Steponavičiui, 1969 m. – Žilytei už iliustracijas Janio Rainio *Aukso sieteliui*), kėlė Lietuvos dailininkų, leidėjų, redaktorių, rašytojų ir skaitytojų savivertės jausmą, pasitikėjimą tautiečių kūrybinio potencialu, gebėjimu konkuruoti ir būti pastebėtai pasaulyje. Apdovanojimai buvo teikiami šiaipus Geležinės uždangos, tačiau į Leipcigą, o ypač į Bratislavą

atkeliaudavo ne tik estai, rusai, čekai, lenkai ir vengrai; pirmosios BIB laureatas buvo japonas Yasuo Segawa (1932–2010), tad buvo tikima: Lietuvos dailininkų kūriniai atsiduria pasauliniame kontekste, jeigu mus pastebi, reiškia esame svarbūs, įdomūs, pakankamai originalūs. Todėl vaikiškų knygų iliustracijomis 7 dešimtmetyje ir kurį laiką vėliau domėjosi ne vien mamos, mokytojos, vaikai ir dailės kritikai, jas žinojo, procesą stebėjo ir naujus iliustruotojų kūrinius analizavo dailininkai, rašytojai, kiti kultūros profesionalai, apskritai visi, kam rūpėjo atsinaujinimas, gyvybė, kaita⁶.

Jau amžininkai užtikrino, kad į nacionalinio modernizmo istoriją būtų įrašyti kai kurių vaikų knygas iliustravusių dailininkų vardai: Rimtautas Gibavičius (1935–1993), Vincas Kisarauškas (1934–1988), Albina Makūnaitė (1926–2001), Algirdas Steponavičius, mintoji Aspazija Surgailienė, Birutė Žilytė. Vienų dailininkų nuopelnu buvo laikomas gebėjimas suaktualinti tradicinio kaimo primityvo raišką (autoritetinga grafikos tyrinėtoja Korsakaitė ypač domėjosi Gibavičiaus, Makūnaitės, Steponavičiaus, Žilytės kūryba)⁷, į

- 6 Šiandieninis susidomėjimas Algirdo Steponavičiaus ir Birutės Žilytės kūryba liudija, kad jų darbai iš tiesų yra neeilinės reikšmės fenomenas. Šių dailininkų, ypač Steponavičiaus, kūriniai kėlė sovietų Lietuvos vaikų knygų iliustracijų parodos „Biblioteca comunale dell'Archiginnasio“ Bolonijoje lankytojų susidomėjimą 2011 m. (kuratorės Giedrė Jankevičiūtė, Jolita Liškevičienė); 2015 m. Aleksandras Pogrebnojus sukūrė suknelių ir marškinėlių kolekciją su Žilytės kūrinių fragmentais labdaros fondui; 2016 m. Raimondo Paknio leidykla išleido Steponavičiaus apipavidalintą knygutę *Šepetys repetys*; Indijos leidykla „Tarabooks“ bendradarbiaudama su Lietuvos kultūros institutu ėmėsi leisti į anglų kalbą išverstas Steponavičiaus iliustruotas Petro Cvirkos *Nemuno šalies pasakas*; 2016 m. gruodį Lietuvos nacionaliniame dramos teatre įvyko Žilytės iliustracijų įkvėpto režisieriaus Jono Tertelio spektaklio *Kaulinis senis ant geležinio kalno* pagal Jono Basanavičiaus papasakotą lietuvių liaudies pasaką premjera, o Karolinos Jakaitės ir Gintautės Žemaitytės įsteigtas dizaino fondas debiutavo momentinė XX a. 7 dešimtmečio Lietuvos dizaino parduotuve Nacionalinėje dailės galerijoje, kurioje, be kitų to laiko dizaino ikonų interpretacijų, pristatyta studijos „Indigo textile“ sukurtų skarelių pagal Žilytės iliustracijas Janio Rainio knygai *Aukso sietelis* kolekcija.
- 7 Plg. И. Корсакайте, *Альбина Макунайме*, Москва: Советский художник, 1972; Ingrida Korsakaitė, *Rimtautas Gibavičius*, Vilnius: VDA leidykla, 1995.

kitus dėmesys atkreiptas dėl radikalių plastinės kalbos pokyčių⁸. Gibavičiui, Kisarauskui, Makūnaitei vaikų knyga buvo periferinė veiklos sritis, tačiau būtent jų kūriniai vaikams buvo ypač išradingi ir novatoriški. Mažiau žinomi vaikų knygų iliustracijos, apskritai dailės raiškos atnaujintojai buvo XX a. 6 dešimtmečio pabaigoje – 7 dešimtmetyje debiutavę grafikai Lidija Glinskienė (1938–2014), Kastytis Juodikaitis (1932–2000), Arvydas Každailis (g. 1939), Emanuelis Katilius (1926–1997), Marija Ladigaitė-Vildžiūnienė (g. 1931), Adasa Skliutauskaitė (g. 1931), Arūnas Tarabilda (1934–1969). Vaikų knygų iliustracijos galimybių sampratą praplėtė ir skulptoriaus Vlodo Vildžiūno (1932–2013) spalvoto popieriaus aplikacijos, kuriomis jis iliustravo dvi nedideles plonytes knygutes – botanikės Ramunėlės Jankevičienės augalų pažinimo vadovą mažiausiesiems *Mano žolynėliai* (1962) ir visuotinai žinomą, mamų, močiucių ir rūpestingų darželio auklėtojų vaikams niūniuojamą folklorinę dainelę-žaidimą *Virė virė košę* (1964). Taigi žvelgiant retrospektyviai, greta amžininkų iškeltų autoritetų reikia paminėti gerokai daugiau vardų, išryškėja įvairios aplinkybės, kurios leidžia geriau suprasti 6 ir 7 dešimtmečiuose vykusius procesus. Būtent šiems klausimams ir skiriamas šis tekstas.

Tokį pasirinkimą papildomai pagrindžia dabartinis žvilgsnis į vaikų knygų iliustravimą, tiksliau ryškėjanti jo kaita. Pradžioje teigiau, kad dėmesys 7 dešimtmečio Lietuvos vaikų knygai nepakankamas, bet iš tikrųjų jis, nors ir labai pamažu, visgi auga. Sovietų Lietuvos vaikų knygų iliustracija pirmą kartą buvo plačiau paviešinta 2011 metais. Mūsų šalies dalyvavimo specialiosios viešnios teisėmis Bolonijos vaikų knygų mugėje proga istorinėje miesto bibliotekoje Archiginnasio

8 Žr. Elona Lubytė, *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982*, Vilnius: Tyto alba, 1997; Kisarausko iliustracijų Janonio vaikiskam eilėraščiui *Poklius tykoja kas dieną* (1960) originalams skirta atskira vitrina dailininko retrospektyvinėje parodoje *Pasisveikinimas su laiku* (kuratorė Milda Žvirblytė; Nacionalinė dailės galerija, 2015), kas liudija „tyliojo modernizmo“ epochoje suformuoto kanono tvarumą ir sudabartinimą.

buvo surengta paroda, išleistas 174 puslapių iliustruotas katalogas anglų kalba (dizaineris Gedas Čiuželis)⁹. Rengėjai nenusivylė – paroda sulaukė tarptautinio atgarsio. 2012 m. rengėjai buvo pakviesti pritaikyti jos versiją Vaikų ir jaunimo bibliotekoje (Internationale Jugendbibliothek) Miunchene, kuri laikoma viena svarbiausių šio pobūdžio institucijų pasaulyje¹⁰. 2015 m. liepą sumažinta parodos kolekcija nukeliavo į Indiją ir buvo eksponuota leidyklos „Tarabooks“ Knygų namuose Čenajuje. Tų pačių 2015 m. birželį naujais atradimais papildyta kolekcija pristatyta ir Vilniaus grafikos meno centro galerijos „Kairė–dešinė“ salėse¹¹. Tiesioginės šios populiarinimo epopėjos pasekmės – smarkiai išaugusi kai kurių dailininkų (Glinskienės, Steponavičiaus, Surgailienės, Arūno Tarabildos, Žilytės) apipavidalintų knygųčių paklausa ir jų kainos Lietuvos senienų rinkoje, tarptautiniuose dizaino tinklalapiuose plintantys šių knygų viršelių ir iliustracijų vaizdai, „kultūrinių“ leidinių kartotiniai leidimai: „Tarabooks“ su Lietuvos kultūros institutu 2015 m. pasirašė sutartį išleisti Steponavičiaus iliustruotas Petro Cvirkos *Nemuno šalies pasakas* ir Surgailienės *Pasakų*

9 Parodos kuratorės Giedrė Jankevičiūtė ir Jolita Liškevičienė; t. p. žr. *Illustrarium. Soviet Lithuanian children's book illustration*: Katalogas, sud. Giedrė Jankevičiūtė, Vilnius: Tarptautinių kultūros programų centras, 2011.

10 Žr. „Sovietinių laikų Lietuvos vaikų knygų iliustracijos – tikra epochos enciklopedija, Giedrė Jankevičiūtė atsako į Birutės Pankūnaitės klausimus“, in: *Rubinaitis*, [interaktyvus], <http://rubinaitis.lnb.lt/index.php?1972464285>, paskelbta 2012 12 29, žiūrėta 2016 11 29; t. p. bernardinai.lt [interaktyvus], <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-12-21-sovietiniu-laiku-lietuvos-vaiku-knygu-iliustracijos-tikra-epochos-enciklopedija/92573>, paskelbta 2012 12 21, [žiūrėta 2016-11-29] ir kt.; Giedrė Jankevičiūtė, Jolita Liškevičienė, „Soviet Lithuanian Children's Book Illustration 1945–1990“, in: *Das Bücherschloss. Mitteilungen aus der Internationalen Jugendbibliothek – 2012*, München: Internationale Jugendbibliothek, 2013, p. 58–67.

11 Parodos metu platinta Bolonijos katalogo pagrindu parengta lietuviška brošiūra, kurią Lietuvos kultūros institutas išleido dar 2011 m., tikėdamasis, kad iš Bolonijos ekspoziciją pavyks perkelti į Nacionalinę dailės galeriją ir atidaryti 2012 m. vasarį–kovą kasmetinės knygų mugės metu, tačiau atitinkamos institucijos neparėmė šios iniciatyvos finansiskai ir sumanymas įstrigo pusiaukelėje.

skrynelę, 2016 m. R. Paknio leidykla pakartotinai išleido Steponavičiaus apipavidalintą folkloro vaikams rinkinį *Šepetys repetyts*.

NAUJOVIŲ ŽENKLAI IR POSTŪMAI

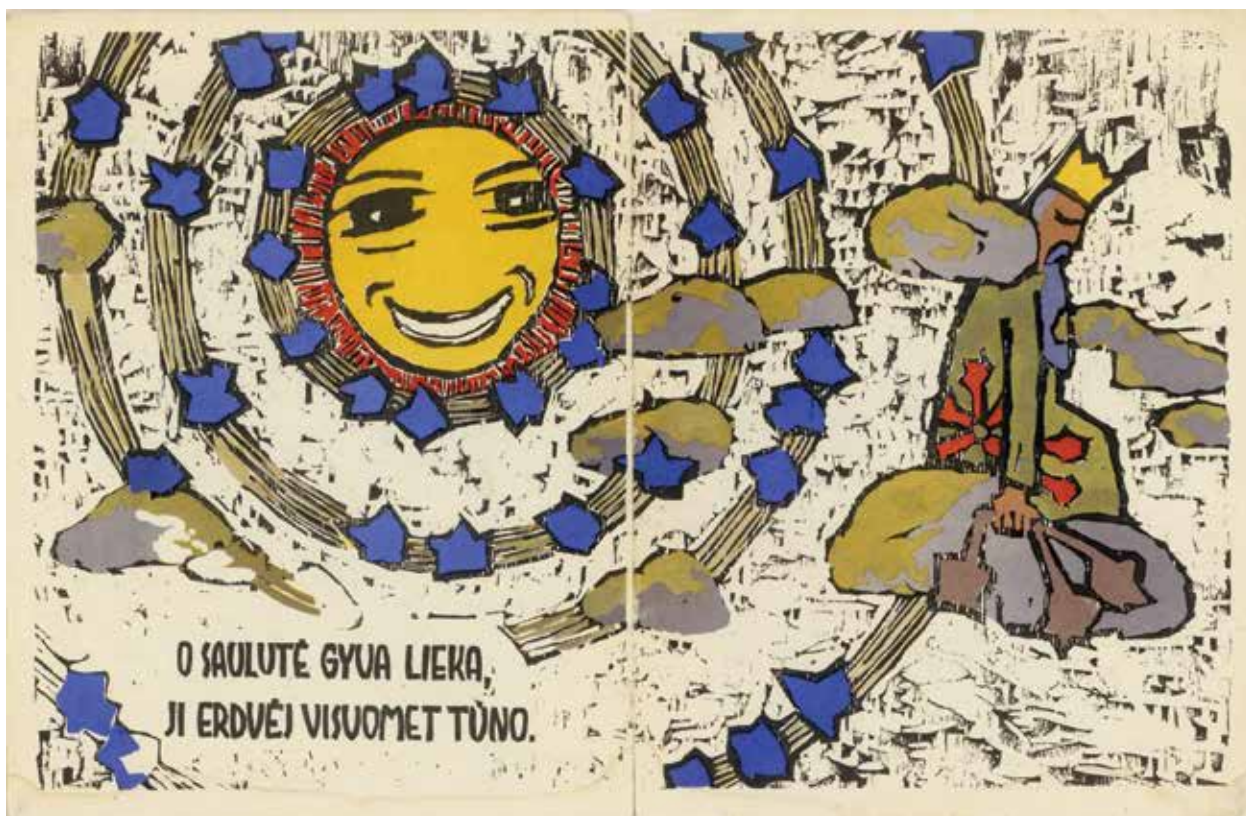
Lietuviška ir kitakalbė istoriografija, nušviečianti chruščiovinio „atšilimo“ sąlygotas permainas didžiajame kultūros lauke, plati bei išsami, tad šiuo atveju susitelksime ties mažiau žinomais dalykais – inovacijoms palankiais vietinės vaikų knygų leidybos istorijos epizodais.

Kai 1949 m. LSSR valstybinė grožinės literatūros leidykla (nuo 1964 m. „Vaga“) persikėlė iš Kauno į Vilnių, vaikų knygų iliustruotojų pradėta aktyviai ieškoti tarp jaunosios kartos dailininkų, nes kauniškės leidyklos darbuotojai tenkinosi išimtinai vyresnės kartos dailininkų – Rimto Kalpoko (1908–1990), Telesforo Kulakausko (1907–1977), Konstancijos Petrikaitės-Tulienės (1906–1999) ir kt. – darbais. Kol leidykla veikė Kaune, šio siauro rato pakako, nes knygų vaikams leista labai nedaug. Persikėlus į sostinę, redaktoriams, pirmiausia Vaikų ir jaunimo literatūros redakcijos vedėjai Aldonai Liobytei (1915–1985; redakcijos vedėjos pareigas ji ėjo nuo 1949 iki 1961 m.) teko užduotis atnaujinti knygų vaikams pasiūlą. Liobytės nuopelnas – į knygų vaikams iliustravimą įtraukti nauji talentai – Gibavičius, Kisaraskas, Naginskaitė, Surgailienė, Žilytė ir daugelis kitų. Jie pradėjo konkuruoti su vyresniąja dailininkų karta, bet tai vyko be didesnės įtampos, nes išaugo vaikų literatūros leidybos apimtys, tad darbo pakako ir vieniems, ir kitiems¹². 5 ir 6 dešimtmetyje vietinių autorių iliustruota knyga vaikams buvo įvykis. Tačiau aki-vaizdžiai ideologinio turinio knygos, pavyzdžiui, Eduardo Mieželaičio *Tavo bičiulis* (1951), Eugenijaus Matuzevičiaus *Mes gyvenam prie marių*, Valerijos Valsiūnienės *Pionierių traukinys* (abi 1953) nugrimzdo į praeitį,

12 Plg., pavyzdžiui, Telesforo Kulakausko po 1949 m. iliustruotas vaikų knygas (Giedrė Jankevičiūtė, *Telesforas Kulakauskas (1907–1977)*, Vilnius: Vilniaus grafikos meno centras, 2016, p. 220–262).

nepalikusios pėdsako skaitytojų atmintyje. Vaikus veikė ir jų atmintyje išsiskynio kitokios knygos – gyvos ir spalvingos turiniu bei išvaizda, įtraukiančios dalyvauti istorijoje, žadinančios vaizduotę. Žinoma, kad tarp jų buvo nepakeičiamieji *Du gaideliai*, bet taip pat ir prieškarinio *art deco* tradicijas tęsusių talentingų dailininkų Telesforo Kulakausko, Konstancijos Petrikaitės-Tulienės iliustruotos verstinės pasakos. Ypač giliai mažuosius skaitytojus paveikė nieko bendra su sovietine tikrove ir jos atspindžiais meno kūrinuose neturėjusi Tulienės iliustruota Charles'io Perrault *Pelenė* (1951)¹³. Na, o Vaclovo Kosciuškos (1911–1984) vardas siejamas su amerikinės, disnėjiškosios stilstikos plitimu Lietuvoje. Pasibaigus rūsčiausiam po karo 5 dešimtmečiui, tiksliau iš karto po Stalino mirties 1953 m., Sovietų Sąjungoje atsirado vakarietiškos kultūros ženklų, kurie stipriai paveikė masinę kultūrą, tuo pačiu ir knygas vaikams. Lietuvoje populiarumo rekordus mušė Kosciuškos iliustruota Mieželaičio eiliuota pasaka *Zuikis Puikis* (1955), turiniu ir vaizdų stiliumi primenantimi animacinį filmą. Ši knyga pirmą kartą išleista 1949 m., bet blankios Rimto Kalpoko iliustracijos skaitytojų dėmesio nepatraukė, turbūt dėl to liko nepastebėti skambūs, lengvai įsimenantys poezijos posmai. Kai 1955 m. poemėlė išėjo su Kosciuškos iliustracijomis, ji išsyk tapo bestseleriu. Išsekus pirmajam tiražui, leidimai buvo kartojami; knyga išversta į Lietuvos tautinių mažumų – lenkų ir rusų – kalbas. Žinoma, *Zuikio Puikio* pasisekimą lėmė ne tik sklandžios eilės, įtaigios iliustracijos, bet ir ta paprasta priežastis, kad skaitytojai lengvai pastebėdavo kiekvieną bent kiek patrauklesnį leidinį – nuo politikos pavargę žmonės vertino hedonistinio *art deco* atgarsius, kurie teikė galimybę atitrūkti nuo anonimiško niūraus ir nekūrybingo socrealizmo, apskritai nuo sovietinės tikrovės.

13 Prisimindami giliausią išpūdį palikusias vaikystės knygas į Bolonijos parodai skirtame sovietų Lietuvos vaikų knygų iliustracijų kataloge mini dviejų skirtingų kartų atstovai – dailininkas Mikalojus Povilas Vilutis (g. 1944) ir muziejininkė Daina Kamarauskienė (g. 1961): *Illustrarium. Soviet Lithuanian Children's Book Illustration*, p. 42, 44.

1. Vincas Kisarauskas, Iliustracijos Juliaus Janonio eilėraščiui *Poklius tykoja kas dieną*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960, LATGA, Vilnius 2017

Vincas Kisarauskas, Illustrations for the poem *Poklius tykoja kas dieną* [*Poklius Stalks Every Day*] by Julius Janonis

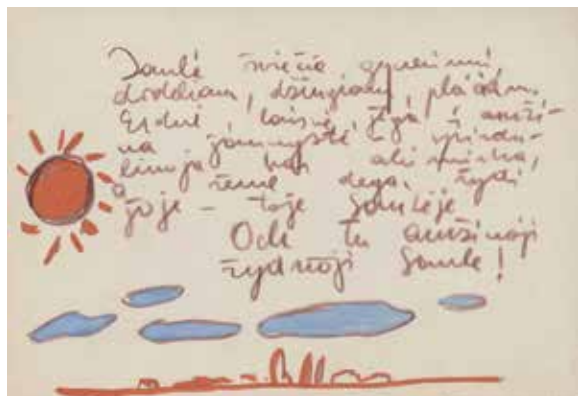
Tarp profesionalų tiesiausiu keliu kurti savitą ir šiuolaikišką stilistiką laikytas etninio paveldo suaktualinimas, leidžiantis atsikratyti klasikiniam socialistiniam realizmui būdingo nekenčiamo natūralistinio vaizdavimo būdo ir kilstelėti nacionalinę kultūrą į aukštesnį lygmenį, suteikiant dailės kūriniams savitumo bei modernumo. Naujos epochos ikonomis tapo Liobytės atpasakotos liaudies pasakos *Saulės vaduotojas* (1959) ir *Ežerinis* (1962) su Makūnaitės iliustracijomis. Liaudies raizginių ir medinių dievukų atvaizdų parafrazavimas virto vienu nacionalinio meno kanono dėmenų. Jis formavo skulptūros, grafikos ir vaikų knygų iliustravimo kryptį, išsilaikiusią kelis dešimtmečius. Sургailienė parodė, kad folklorinę stilizaciją galima sėkmingai pritaikyti net technologinėms vizijoms iliustruoti. Atskira

knygute išleista Kubilinsko eilėraščių *Untulis ir mėnulis* (1960) ji sugebėjo pateikti kaip intriguojantį ir vaizduotę žadinantį lietuvišką pasakojimą apie mažo berniuko (išivaizduotą) kelionę po Saulės sistemą, tačiau knyga nugulė knygų lentynose: amžininkų meninį skonį formavusiems knygos pasaulio veikėjams ir dailininkams labiau imponavo laiko patikrintos vertybės – tautinio primityvo stilistika apipavidalinti nacionalinės literatūros klasikų arba folkloro kūriniai.

Radikalų lūžį vaikų knygų iliustravimo istorijoje paženklino atskira knygute išleistas Juliaus Janonio eilėraščių *Poklius tykoja kas dieną* (1960), kurį kartono raizginiais apipavidalino Kisarauskas [1 il.]. Knyga ryškiai išsiskyrė ne tik tarp vaikiškų, bet ir suaugusiems skirtų iliustruotų leidinių. Viena vertus, dailininkas

akivaizdžiai rėmėsi primityvo kalba [2, 3 il.]¹⁴, kita vertus, primityvą jis suvokė bei interpretavo žymiai plačiau nei jo amžininkai. Formos, kurias naudojo Kisarauskas, buvo nepalyginamai universalesnio pobūdžio nei Makūnaitės ir jos plėtotai kryptiniai artimų dailininkų vaizdiniai. Į tokį iš tiesų naujų paskatų meninei raiškai teikiantį kūrinį tuojau pat sureagavo sovietinė cenzūra. Ne tik dailininkas, bet ir kiti prie knygos parengimo prisidėję žmonės, pirmiausia – leidyklos redaktoriai bei vadovai buvo triuškinami atsakingus postus užimančių asmenų kabinetuose, kaip netoleruotinas meninio eksperimentavimo pavyzdys Kisarausko raižiniai pateko ir į viešąjį diskursą. Išraiškingu Akstino (tarmiškas dyglio, spyglio pavadinimas) slapyvardžiu pasirašęs autorius oficioze *Tiesa* paskelbtame feljetone, kuris pateiktas kaip improvizuotas mažos mergaitės Danutės pasakojimas, atkuria neva tėčio ir mamos barnį, kurio esmė – pasmerkti stilizuotas iliustracijas, esą netinkančias vaikams, nepatinkančias suaugusiems, apskritai neperteikiančias sovietiniam žmogui derančio žvilgsnio į pasaulį, nes jos niūrios, tamsios, grėsmingos, sunkiai atpažįstamos ir pan. „[...] tėveliui knygutė vis tiek nepatiko, nors ten ir kosminė erdvė. Jis pasakė, kad ten nupiešta saulė yra ne saulė, debesys – ne debesys, žaibai – ne žaibai, žmonės – ne žmonės, o galas žino kas,“ – pirmosiose pastraipose nuosprendį skubėjo skelbti feljetono autorius prieš pereidamas prie nuoseklaus iliustracijų ydų vardijimo ir kritikos¹⁵. Į tą patį kritikos taikiklį kartu

14 1958 m. dailininkas savo jaunai žmonai Saulei Kisarauskienei dedikavo vaikiškus piešinius imituojančių kompozicijų ciklą, kurį pavadino *Saulelės elementoriumi* – jis saugomas Lietuvos literatūros ir meno archyve, Vinco Kisarausko fonde (LLMA, f. 140, ap. 1, b. 958). Paklausta apie šį kūrinį, Kisarauskiene prisiminė: „Ilgais žiemos vakarais sėdėdavome kambaryje ir piešdavome knygeles, kurias paskiau vienas kitam dovanodavom. Tai buvo kompozicijos ant pusiau perplėšto A4 formato piešimo popieriaus lapo. Vincas tokių knygelių padarė šešias ar aštuonias. Nežinau, kiek jų išliko. *Saulelės elementorius* – viena jų. Ir Aspazija Surgailienė su savo vyru Leopoldu darė kažką panašaus. Jos knygos buvo labai gražios, pilnos ornamentų, kuriuos ji mėgo ir mokėjo piešti“; iš pokalbio telefonu 2016 12 06.

15 B. Akstinas, „Tėvelis ir mamytė susibarė“, in: *Tiesa*, 1961 03 02.

2, 3. Vincas Kisarauskas, *Piešiniai Saulelės elementoriui*, 1958, Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 140, ap. 1, b. 958. Dėkoju Saulei Kisarauskienei už leidimą publikuoti šiuos piešinius – G. J., LATGA, Vilnius 2017

Vincas Kisarauskas, *Drawings for Saulelės elementorius* [*Little Saulelės ABC Book*]

su Kisarausku pateko ir jo kolega Arūnas Tarabilda, „netinkamai“ iliustravęs švietėjišką žurnalisto Vytauto Mikuličiaus knygutę *Kas gyvena po žeme* (1960) apie naftą, dujas ir šių naudingų iškasenų taikymą žmogaus gerovei. Žvelgiant dabartiniu žvilgsniu, Tarabildos vaikiško stiliaus piešiniai atrodo visiškai neaktivi ir sunkoka suprasti, kas galėjo užkliūti cenzoriams. Greičiausiai tiesiog ieškota preteksto sutramdyti veržlų, eksperimentuoti linkusį menininką.

CENZŪROS GALIA IR NEGALIA

Tik ką minėtas cenzūros atvejis neblogai žinomas: Akstino pamfletą parodos knygoje *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982* yra pateikusi Elona Lubytė¹⁶, jį prisimindama Milda Žvirblytė, kuravusi Kisarausko retrospektyvinę parodą *Pasisveikinimas su laiku* Nacionalinėje dailės galerijoje 2015 m., paskyrė *Pokliaus* raižiniams atskirą vitriną¹⁷. Tačiau iki šiol tyrinėtojai nėra atkreipę dėmesio į tolesnius šios, kaip aiškėja, ne vienerius metus trukusios pakankamai atkaklios progreso ir stagnacijos šalininkų kovos liudijimus. Etapinis šiuo požiūriu – Liobytės straipsnis „Vaikų meilė ir literatūra“ kultūros savaitraštyje *Literatūra ir menas*. Apsikaišiusi Maksimo Gorkio citatomis bei nuorodomis į proletarinės kovos, darbo ir dabarties aktualijų tematiką vaikų knygose Liobytė, neseniai dar ėjusi Vaikų ir jaunimo literatūros redakcijos vedėjos pareigas, o tuo metu jau tik pensininkė rašytoja ir vertėja, puolė ryžtingai ginti sukritikuotus menininkus. Naratyvo intrigą ji kūrė teigdama, kad nė kiek neabejoja, jog paaugliai „griebte griebis protingą, naują, išradinę T. Venclovos knygą *Raketos, planetos ir mes*“ (išleista 1962 m. – G. J.), iš pradžių nutylėdama, kad ją išradin-gai ir naujai iliustravo tas pats, netinkamu tarybiniais vaikams paskelbtas Arūnas Tarabilda [4 il.]. Toliau straipsnyje perėjusi nuo tekstų prie vaizdų, pradėjusi

pasakoti apie iliustracijas, be kurių „vaikų knyga ne-tektų savo žavesio ir įtaigumo jėgos“, ji jau be užuo-lankų teigia:

Labai įdomus Arūnas Tarabilda. Tai modernus iliustratorius, besijaučiąs knygoje kaip namie. Tekstas jam tik tramplinas nušokti į savo fantazijos pastogę, knibždėte knibždančią sumanymų, digresijų, vizijų. <...> Jo piešinio linija grakšti, laisva, jis mėgsta hiperbolę, jumorą, išdaigą.¹⁸

Dar daugiau, straipsnio autorė drįso atvirai suabejoti meno prievaizdų sprendimais, paviešindama cenzorių draudimą publikuoti Žilytės iliustracijas. Ji rašė:

Labai originali, sugebanti liaudies meno primityvizmą perkelti į nūdienio meno kategorijas ir nuspalvinti jį subjektyviai, yra Birutė Žilytė. Neapsakomai gaila, kad *Negirdėtos neregėtos pasakos* išėjo be jos monotipijų, nors pastarosios buvo leidyklos Meno tarybos priimtos ir atspausdintos¹⁹. Kažin kur, kažin kam šios iliustracijos nepatiko, ir iš kelių dešimčių mažųjų skaitytojų buvo atimta puiki proga susidurti su kiek neįprastu, bet skatinančiu fantazuoti vaizduojamojo meno pasauliu, kur matyti, kad dailininkė žino burtažodį „Sezamai, atsiverk“, ir atsiveria vaikui dar vienas Sezamas – ne tik siužeto, fabulos, ne tik moralinių blogio ir gėrio konfliktų, bet fantastinio realizmo, egzistuojančio ir glaudžiame sąlytyje su tekstu, ir kartu šalia jo, iššaukiančio netikėtus įspūdžius ir emocijas ten, kur jau įprastas žodžio menas nebejaudina. Tai labai praturtina tekstą, suteikia jam antrąją gyvybę, įlieja į seną pasakos turinį jauno, tvinksinčio kraujo.²⁰

16 Elona Lubytė, *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982*, Vilnius: Tyto alba, 1997, p. 147–148.

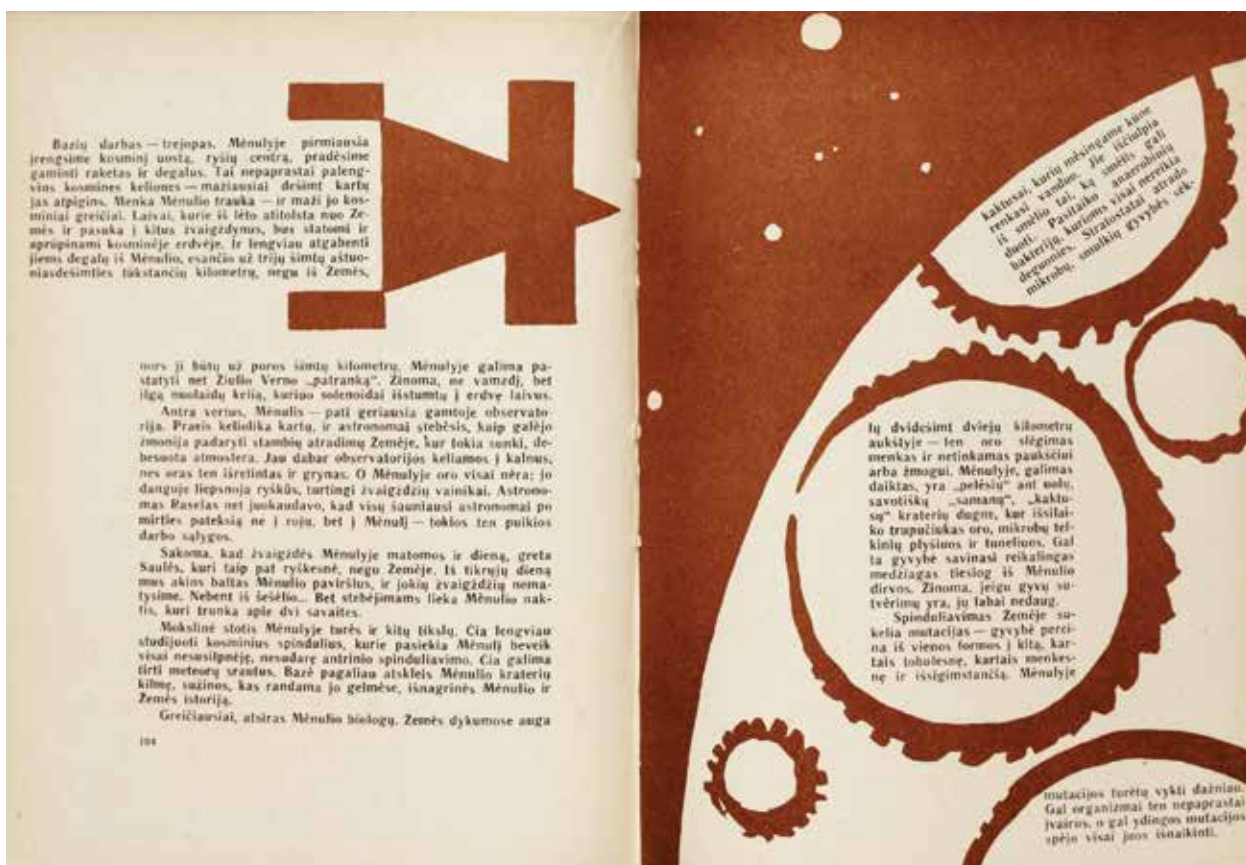
17 Raižinių originalai saugomi šeimos rinkinyje.

18 Aldona Liobytė, „Vaikų meilė ir literatūra“, in: *Literatūra ir menas*, 1962 04 14.

19 *Negirdėtos neregėtos pasakos*, sud. Bronislava Kerbelytė, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961. Knygoje liko Žilytės piešiniai, ranka rašytos antraštės, tačiau, matyt, pirminis sumanymas buvo dar atraktyvesnis.

20 Aldona Liobytė, *op. cit.*

4. Arūnas Tarabilda, Iliustracijos Tomo Venclovos knygai *Raketos, planetos ir mes*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962

Arūnas Tarabilda, Illustrations for the book *Raketos, planetos ir mes* [Rockets, Planets and Us] by Tomas Venclova

Šį ir taip jau pakankamai aštrų pasažą straipsnio autorė užbaigia įžūliu patarimu leidėjams ir jų sprendimų vertintojams – „Nereikia bijotis, priešingai, mano manymu, reikia remti ir skatinti iliustracijos novatoriškumą“. Lyg to dar nebūtų gana, Liobytė sugrįžo prie 1961 m. Kisarausko kritikos:

Tai labai geras, knygos menui naudingas reiškinys – tos diskusijos, tas intelektualinis fermentas, kuris verčia žmones ginčytis, konfrontuoti savo skonius, savo meno supratimą. Toks faktas, kaip *Pokliaus* gimimas, rodo mūsų vaikų iliustracijos pasaulio turtingumą ir apimtį – nuo visiškai ištikimo tekstui

A. Vitulskio²¹ iki savitos, neįprastos teksto interpretacijos, ryškinančios, gilinančios ir aštrinančios poetinį vaizdą, mintį. <...> Jeigu užsienyje mėgstama rašyti, kad socialistinis realizmas niveliuoja mūsų šalyje dailininkų asmenybę, jų originalumą, tai mūsų vaikų knygos iliustracija – geriausias įrodymas, kad socializmo epochoje žydi visos talentingos gėlės, kad joms nestinga šilimos, supratimo, širdingumo atmosferos, taip būtinoms visoms spalvoms, technikoms, formoms gyvuoti.²²

21 Aleksandras Vitulskis (1927–1969) – 5 ir 6 dešimtmetyje aktyvus dailininkas, nupiešė iliustracijų vaikų knygoms ir žurnalui „Genys“, plėtojo natūralistinę socialistiniam realizmui būdingą raišką.

22 Aldona Liobytė, *op. cit.*

Liobytės mintys patvirtina, kad 7 dešimtmečio pačioje pradžioje viešojoje erdvėje iš tiesų neilgam atsirado šiek tiek daugiau tolerancijos laisvesnėms mintims. Atrodytų netgi, kad straipsnio autorė tarytum apeliuoja į po kelerių metų rusų kalba pasirodžiusią ir sovietinių modernistų parankiniu tekstu virtusią tuo metu vis dar ortodoksiško filosofo marksisto ir Prancūzijos komunistų partijos nario Roger Garaudy (1913–2012) knygą *Apie realizmą be krantų* (*О реализме без берегов*, Москва: Прогресс, 1966), kurioje tvirtinta, kad modernizmo išraiškos priemonės yra visiškai tinkamos perteikti marksizmo idėjoms. Po SSRS invazijos į Čekoslovakiją kritikos Garaudy Sovietų Sąjungoje buvo priskirtas revizionistams, o jo veikalai tyliai perkelti į sovietinių bibliotekų specialiuosius fondus, tačiau 1966–1970 m. jis buvo pripažįstamas vienu iš marksistinės estetikos teorinių autoritetų, įteisinusių socialistinio realizmo doktrinos kritiką, kuri leido „moksliniais pagrindais“ praplėsti jos sampratą (šiuo atveju tolesni ekscentriški šio kontroversiško mąstytojo pažiūrų pokyčiai, jį atvedę iki Holokausto neigimo, neturi reikšmės).

Meninės raiškos laisvę ginančius ir cenzorių sprendimus kvestionuojančius viešus pasisakymus sovietų Lietuvoje turbūt galėtume suskaičiuoti ant pirštų, tad Liobytės straipsnis apstulbina savo drąsa, keliamų klausimų aštrumu. Kita vertus, sunku pasakyti, kokio atsako būtų sulaukęs panašus tekstas, skirtas strategiškai reikšmingesnei meninės kūrybos sričiai – tapybai, skulptūrai arba teatrui; greičiausiai *Literatūra ir menas* jo net nebūtų spausdinęs, nepaisant regimai kiek atlaisvėjusių mąstymo varžtų. Vaikų literatūros tema leido rizikuoti, juolab kad Liobytė jau ir taip buvo „nurašyta“ autorė, redakcijos vedėjai valdžios deleguotą galią praradusi pensininkė, „savo noru“ išėjusi iš leidyklos, kuriai atidavė keliolika gyvenimo metų. Vis dėlto ji, be abejo, jausdama bendraminčių užnugario palaikymą ryžosi ir sugebėjo apginti tuos, kurie tuo metu, jos manymu, buvo silpnesni, už kuriuos ji jautėsi atsakinga kaip už nepelnytai persekiojamus

jaunus talentus, galinčius daug duoti savų ir svetimų stekenamai Lietuvos kultūrai. Ne be Liobytės pastangų, Tarabilda, Kisarauskas, Žilytė, nepaisant suminėtų konfliktų bei rekomendacijų leidyklai susilaikyti nuo tolesnio bendradarbiavimo su jais, toliau gaudavo užsakymų iliustruoti knygas vaikams ir vis giliau leidosi į eksperimento erdves, keldami vaikų knygos meninį lygį, įkvėpdami joms polėkio.

Kontekstui suprasti svarbu prisiminti ne tik didžiuosius, bet ir marginalinius šių dailininkų darbus, nes būtent jie geriausiai atskleidžia, kokiais įvairiais, dažnai netikėtais keliais naujos idėjos skverbėsi į Lietuvos meno lauką. Jauki, palyginti saugi vaikų knygos erdvė leido Kisarauskui paviešinti savo ryšius su rusų *undergroundo* menininkais, taip tarsi dar sykį apibrėžiant savo veikimo lauką ir menines pažiūras. Vienas pavyzdžių būtų paauglių arba, kaip buvo rašoma sovietmečiu, „vidutinio mokyklinio amžiaus vaikams“ skirtos Sovietų Sąjungoje populiaraus rumunų vaikų literatūros klasiko Octavo Pancu-Iašio (1929–1975) knygos *Didysis mūšis prie mažojo tvenkinio* vertimas į lietuvių kalbą (1962) su Kisarausko viršeliu ir šiandien pasaulinio masto figūra tapusio rusų avangardisto Iljos Kabakovo (g. 1933) iliustracijomis²³. Šis virtualus dviejų artimų autorių susitikimas vaikiškoje knygoje neatsitiktinis: Kisarauskas bendravo su Kabakovu asmeniškai, lankydavosi pas jį Maskvoje, galbūt svajotojo apie didesnius bendrus projektus²⁴. Taigi Pancu-Iašio knygos paveikslukai ne toks jau menkintis kūrinys, jei vertinsime juos kaip ryškių menininkų kontakto liudijimą, stimuliuojančių profesinių ryšių patvirtinimą. Viena vertus, sovietų Lietuvoje gyvenimas buvo toks uždaras, kad bet kokį naujesnį, gaivesnį kūrybinį impulsą pajusdavo, į jį stengėsi reaguoti visi bent kiek jautresni dailininkų bendruomenės nariai,

23 Žr. *Illustrarium. Soviet Lithuanian Children's Book Illustration*, p. 78, 79.

24 Tai šio teksto autorei yra patvirtinusi Saulė Kisarauskienė, o Petras Repšys teigia, kad būtent per Kisarauskus pateko į Kabakovo aplinką, susipažino ir su juo, ir su jo bičiuliais.

tad signalas apie bendradarbiavimą su pripažintais *undergroundo* autoritetais menininkams įkvėpdavo pasitikėjimo savo jėgomis, energijos, noro, ambicijų ryžtis permainoms. Kita vertus, uždara gyvenimą buvo palyginti lengva stebėti ir kontroliuoti, tad *Didysis mūšis prie mažojo tvenkinio* dar kartą patvirtina, jog knyga, ypač vaikų ir dar versta iš SSRS „draugiškos šalies“ kalbos, teikė puikias galimybes, norint išsprūsti iš cenzorių akiračio. Su tam tikromis išlygomis šį reiškinį būtų galima palyginti su Maskvoje leisto populiaraus technikos žurnalo *Znanije–sila* atveju. Jo meninis redaktorius ir dailininkas Jurijus Sobolevas-Nolevas pasinaudojo oficialiu požiūriu į leidinį kaip „ideologiškai nereikšmingą“ ir pasitelkęs tą patį Kabakovą, taip pat Ernstą Neizvestną, Ūlą Soosterį, Viktorą Pivovarovą, Vladimirą Jankelevskį subūrė meninio avangardo centrą, kuriame nevaržomai karaliavo eksperimento bei kūrybingumo dvasia, atsklidavusi ir iki Vilniaus.

ARTIMASIS KONTEKSTAS

Kad Lietuvos knygų iliustruotojai galėtų pasinaudoti sąlygine laisve, reikia padėkoti už knygų leidybą atsakingiems žmonėms, kurie patys turėjo įdomių sumanymų, idėjų, mylėjo meną ir nebijojo šiai meilei aukoti karjeros ar sovietiniams oportunistams teikiamų privilegijų. Visus išvardyti trumpame straipsnyje sunku, tačiau be Aldonos Liobytės, būtina paminėti bent LSSR valstybinės grožinės literatūros leidyklos (nuo 1964 m. „Vaga“) vadovus – Joną Čekį (1953–1972 m. leidyklos direktorius, atleistas iš pareigų dėl ideologinių motyvų) ir Jurgį Tornau (1952–1962 m. leidyklos vyriausiasis redaktorius). Šių žmonių pastangomis greta istorijų apie pavyzdinį sovietinį pilietį, o iš tikrųjų propagandos sukklaidintą paauglį Pavliką Morozovą²⁵, Lietuvoje dar rūsčiaisiais Stalino

25 1948 m. lietuviškai išleista Vitalijaus Gubarevo Pavliko Morozovo biografija, o 1952 m. – Stepano Ščepačiovo poema, skirta bolševikinio perversmo herojui – už nelojalumą valdžiai

valdymo metais ir truputį vėliau pasirodė pasaulinės vaikų literatūros klasikos pavyzdžiai – Anderseno *Pasakos* (1950 – su vertimui naudotos knygos originaliomis nenurodyto autoriaus iliustracijomis ir Vytauto Banio viršeliu; 1957 – su vertimui naudotos knygos originaliomis nenurodyto autoriaus iliustracijomis ir Telesforo Kulakausko viršeliu), *Alisa stebuklų šalyje* (1957) su Johno Tennielio piešiniais, E. T. A. Hoffmanno *Spragtukas ir pelių karalius* (1958) su mergaičių ir jų mamų vaizduotę užburiančiomis prancūzės Adriennės Ségur (1901–1981) iliustracijomis. 1958 m. Lietuvos vaikai gavo į rankas ir A. A. Milne'o Mikę Pūkuotuką su originaliomis Ernesto Howardo Shepardo (1879–1976) iliustracijomis. Knygą iš lenkų kalbos puikiai išvertė tuomet tik pradedantis vertėjas Virgilijus Čepaitis²⁶.

Matyt, cenzoriai nemanė, kad SSRS santvarkai ir idealams kokį nors pavojų keltų klasikinės pasakos arba istorijos apie lėles, sužmogintus gyvūnėlius bei augalėlius (Giannio Rodario Čipolino nuotykių jie aiškiai nebuvo skaitę). Dėl Anderseno, Hauffo ar Hoffmanno leidyklai nekilo jokių problemų: cenzoriai pretenzijų neturėjo, o užsienio autorių ir leidėjų autorinės teisės šiaipus Geležinės uždangos negaliojo, tad į nelegalią iliustracijų panaudą niekas nekreipė dėmesio. Kažkodėl manyta, kad pavojaus negali kelti ir „atsilikęs“, dėl to ideologiškai nepavojingas ir nebeaktualus devynioliktasis amžius, tad 1953 m. Valstybinė grožinės literatūros leidykla be ypatingų trukdžių išleido Charleso Dickenso *Dovydą Koperfildą*, 1956 m. – Hectoro Malot didaktinį romaną paaugliams *Be šeimos* (tiesa, vertimas buvo kupiūruotas). Maždaug tuo pačiu metu pasirodė populiaraus amerikiečių vaikų rašytojo Marco Twaino klasika *Heklberio Fino nuotykių* ir *Tomo Sojerio nuotykių*. Twaino knygos tuo

saugumo pareigūnams nuosavą tėvą įskundusiam berniukui, kurį už išdavystę nužudė taip pat nelojalūs valdžiai giminės.

26 „Vertimas yra tokia keista būseną tarp amato ir meno“. Vertėją Virgilijų Čepaitį kalbina Rasa Drazdauskienė, [interaktyvus], <http://www.llvs.lt/?recensions=506>, publikuota 2008, [žiūrėta 2016-10-11].

pačiu metu išėjo Maskvoje – tai reiškė, kad Twainas pripažintas kaip SSRS draugiškas rašytojas. Jo šedevras *Princas ir elgeta* su Rimtauto Gibavičiaus viršeliu Vilniuje buvo išleistas 1959 metais. Tais pačiais metais lietuviškai publikuotas Antoine'o de Saint Exupery *Mažasis princas* ir Nobelio premijos laureatės švedu rašytojos Selmos Lagerlöf monumentalioji pasakinė istorija *Stebuklingi Nilso nuotyčiai*, už kurią Liobytė ir leidyklos vadovai jau gavo į kailį dėl krikščioniškųjų vertybių, tuo pačiu religijos propagavimo. Įdomu, kad tai įvyko praėjus vos metams po to, kai švedų klasikės ir Nobelio premijos laureatės šimtmetis buvo 1958 m. iškilmingai paminėtas Maskvoje ir jos garbei net išleistas 40 kapeikų vertės pašto ženklas. Atslūgus anti-religinės kritikos bangai 1960 m. ir vėl išėjo kelios visiškai netarybinės knygos. Jaunųjų skaitytojų širdis iki ašarų draskė anglų dekadento Oscaro Wilde'o pamokančios istorijos, sudėtos į knygą *Laimingasis princas ir kitos pasakos* (lietuviško leidimo viršelio aut. Rimtautas Gibavičius), o mažos mergaitės ir jų mamos džiūgavo skaitydamos modernią Ericho Kästnerio apysaką *Dvynukės* (orig. *Das doppelte Lottchen*, 1949), kurioje be intriguojančio siužeto dar buvo gausybė labai patrauklių, gyvai aprašytų komfortiškos buržuazinės buities detalių, užfiksuotų taip pat ir knygutės iliustracijose (lietuviško leidimo viršelio aut. Vladas Jankauskas, 1923–1983), kurias nupiešė nuolatinis rašytojo bendraautoris Walteris Trieras (1890–1951). Modernią užsienio autorių vaikų literatūrą, dažniausiai su originaliomis iliustracijomis, leidykla pradėjo leisti vos bent kiek sušvelnėjus ideologiniam klimatui. Dar prieš pasirodant Vakaruose (Miunchene) gyvenančio vokiečio Kästnerio knygoms, 1958-aisiais į Lietuvą atkeliavo švedų autorės Astridos Lindgren Stokholmo berniukas, pramintas Mažyliu, ir jo bičiulis Karlsonas. Informacijos bado sąlygas, kai išėjo *Mažylis ir Karlsonas, kuris gyveno ant stogo*, perteikia metrikos klaida nurodant iliustruotoją: lietuviškai transkribavus Tartu gimusios ir politinių emigrantų iš

Estijos šeimoje Švedijoje užaugusios nuolatinės Lindgren bendradarbės Ilonos Wikland (g. 1930) pavardę ji pavirto vyriškiu Ilunu Viklandu.

Leidykla sėkmingai pildė geromis knygomis vaikų bibliotekėlių lentynas prisidengdama draugyste su užsienio šalių komunistais. Taip į Lietuvą atkeliavo italo G. Rodario pasakų vertimai. Pirmiausia išversti ir 1956 m. išleisti Čipolino nuotyčiai. Lietuviškai knyga pasirodė su visus socrealizmo reikalavimus atitinkančiomis rusų dailininko Vladimiro Sutejevo (1903–1993) iliustracijomis, kurios buvo sukurtos rusiškam vertimui. Jos gyvos ir patrauklios, nepaisant ideologinio užtaiso, kurio netrūksta ir tekstui, tad Čipoliną vaikai pamėgo. Tačiau didžioji Sutejevo šlovės valanda Lietuvoje išmušė 1959 m., kai pasirodė pirmieji jo sukurti komiksai, pasakojantys apie šuns Pifo ir jo šeimininkų šeimos nuotykius. Herojai ir jų nuotyčiai į SSRS atkeliavo iš Prancūzijos komunistų laikraščio *l'Humanité*, kuriame apie Pifą (Pif, Spiff) iš pradžių pasakoją ispanas José Cabrero Arnalas (1909–1982), paskiau prancūzų autoriai. Prancūzišką versiją SSRS sąlygoms meistriškai pritaikęs Sutejevas išsaugojo nemažai vakarietiškos buities detalių, kurios padidino Pifo istorijų sėkmę, nunešdamas skaitytojus vaizduotės sparnais į tikrovėje nepasiekiamą, tačiau vienu sąmoningai, kitų intuityviai trokštamą nesovietinę kasdienybę.

Komunistuojančių rašytojų vertimų banga į Lietuvą atnešė smagią, su politika niekaip nesusijusią norvegų autorės Zinken Hopp nuotykių istoriją *Stebuklinga kreida* (1963), kurią galima vertinti kaip lietuviškame kontekste ankstyvą tipografinio eksperimentavimo pavyzdį, tikėtina, padrąsinusį kai kuriuos vietinius autorius ieškoti naujų raiškos priemonių. Malvino Johano Neseto (g. 1921) iliustracijos Hopp knygai buvo nematytas dalykas Lietuvoje – šmaikščios, ironiškos, netikėtos ir visiškai paprastos – vaiko piešinį primenantis linijinis piešinys ir juodos dėmės, jei reikėjo paivaizduoti šešėlį ir tamsą, komentuojamos trumpuėmis pastabomis bei garsažodžiais.

Užsienio autorių vertimuose reprodukuotos originalios iliustracijos įkvėpė vietinius menininkus, skatino ir redaktorius žadinti jų išradingumą, pasiremiant kitų sėkminga patirtimi. Be jau suminėtų pavyzdžių, dėmesio verta primiršta Žaliapūkės bei jos draugų istorija²⁷. Žaliapūkės prototipas greičiausiai buvo neišpasakyto mielumo lėlė, daugelyje šalių pažįstama Skudurinės Onutės (Raggedy Ann) vardu. Amerikiečio dailininko, karikatūristo, animatoriaus Johnny'io Gruelle'o (1880–1938) Skudurinė Onutė buvo patentuota 1915 m., o knyga *Skudurinės Onutės pasakėlės* išėjo 1918 metais. Į lietuvių kalbą *Skudurinės Onutės pasakėles* 1938 m. išvertė nacionalinės dailės klasiko Antano Žmuidzinaučiaus dukra Giedrė Žmuidzinaučičiūtė. Jos vertimas pakartotas praėjus dvidešimčiai metų – 1958-aisiais. Knyga išleista kartono viršeliais su originaliomis Gruelle'o iliustracijomis bei priešlapiais ir lietuvių dailininkės Irenos Žemaitytės (g. 1932) viršeliu. Na, o kitais metais atgijusių siūtų lėlių mylėtojai jau galėjo paimti į rankas moderniau atrodančią, bet svarbiausia – vietinėmis realijomis grįstą gydytojos Elenos Spurgaitės istoriją apie lietuvaitės lėlės Žaliapūkės nuotykius (*Žaliapūkę*, 1959) su žavingomis Reginos Ulbikaitės (g. 1920) iliustracijomis [5 il.].

Gruelle'as pirmiausia užpatentavo lėlę, o vėliau sukūrė pasaką, kad tą lėlę dar labiau išpopuliarintų. Mūsų atveju viskas vyko atvirkščiai: pirmiausia Spurgaitė sukūrė istoriją, o paskiau Ulbikaitė pasidalijo patarimais, kaip pasigaminti tos istorijos herojus. Prieš tai, žinoma, pasiuvo juos pati, reikia pasakyti nepaprastai kruopščiai ir gražiai²⁸. Dailininkės praktinių patarimų nagingoms mergaitėms ar greičiau jų

27 Gintarė Adomaitytė, „Sugrįžk, Žaliapūke. Keli žodžiai apie rašytoją Eleną Spurgaitę ir jos knygas“, in: *Krantai*, 2012, Nr. 3, p. 46–47; Eadem, „Kas jūs, 'Žaliapūkės' autore?“, in: *Rubinitis*, 2014, Nr. 3, [interaktyvus], <http://rubinitis.lnb.lt/index.php?4249787552>, [žiūrėta 2016-11-24].

28 Ulbikaitės siūtą lėlę negrė Liobytė dovanojo šio straipsnio autoriui; šiek tiek apniokota lėlė yra išlikusi iki šiol.

mamoms rinkinį *Žaliapūke ir jos draugai* su schemomis bei iškarpomis, mokantį kaip pas(is)iūti gražių lėlių, Valstybinė grožinės literatūros leidykla išleido 1961-aisiais [6, 7 il.]. Ulbikaitė, greta jau minėtos Naginskaitės, sukūrusios interaktyvią knygutę *Ką padarė žirklys* [8, 9 il.], pradėjo keisti požiūrį į knygą vaikams, skatino suvokti ją kaip ugdantį žaislą, mažųjų skaitytojų sumanumą bei praktinius įgūdžius lavinančią priemonę. Manytina, kad abiejų minėtų leidinių, taip pat ir Spurgaitės *Žaliapūkės* iniciatore buvo Liobytė.

Visiškai tikra, kad būtent Liobytės pasiūlymu bei jos iniciatyva atsirado ir dar viena neįprasto, bet labai patrauklaus formato knygutė, tiksliau į vieną kartono dėžutės formos aplanką sudėtų pasakų rinkinys *Pasakų skrynelė*, kurią apipavidalino Sургailienė [11 il.]. Kūrybingoji redaktorė sprendimą nusižiūrėjo iš prancūziško Jeano de La Fontaine'o pasakėčių leidimo, kuris, pasak jos, turėjo ne dėžutės, bet sudėtingesnę – knygų spintelės formą. Apie tai ji prisipažino laiške Onai Šimaitei:

Nežinau, ar Jūs esate mačiusi mūsų išleistą *Pasakų skrynelę*, kuri tučiuojau išnyko iš knygynų – čia buvo nusižiūrėta į Tamstos atsiųstą Lafonteno „pasakų spintelę“. Tik, žinoma, mūsų dailininkės A. Sургailienės iliustracijos buvo savitos, originalios, liaudiškos.²⁹

Po daugelio metų išaiškėjo giluminis šio leidinio poveikis meninei kultūrai. Po to, kai bene garsiausias XXI a. pradžios Lietuvos vaikų knygų dailininkas Kęstutis Kasparavičius (g. 1954) klausinėjamas apie vaikystėje patirtus įspūdžius, paveikusius jo požiūrį į vaikų knygą, prisiminė Sургailienės *Pasakų skrynelę*, atsiliepė ir daugiau jam atitariančių balsų. „Man ji labai patiko, nes buvo maža ir daili. Atrodė tarsi

29 Aldonos Liobytės 1964 m. rugpjūčio 4 d. laiškas Onai Šimaitei; žr. *Aldona Liobytė (1915–1985). Korespondencijos fragmentai*, sud. Giedrė Jankevičiūtė, Gintarė Breivienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015, p. 363.

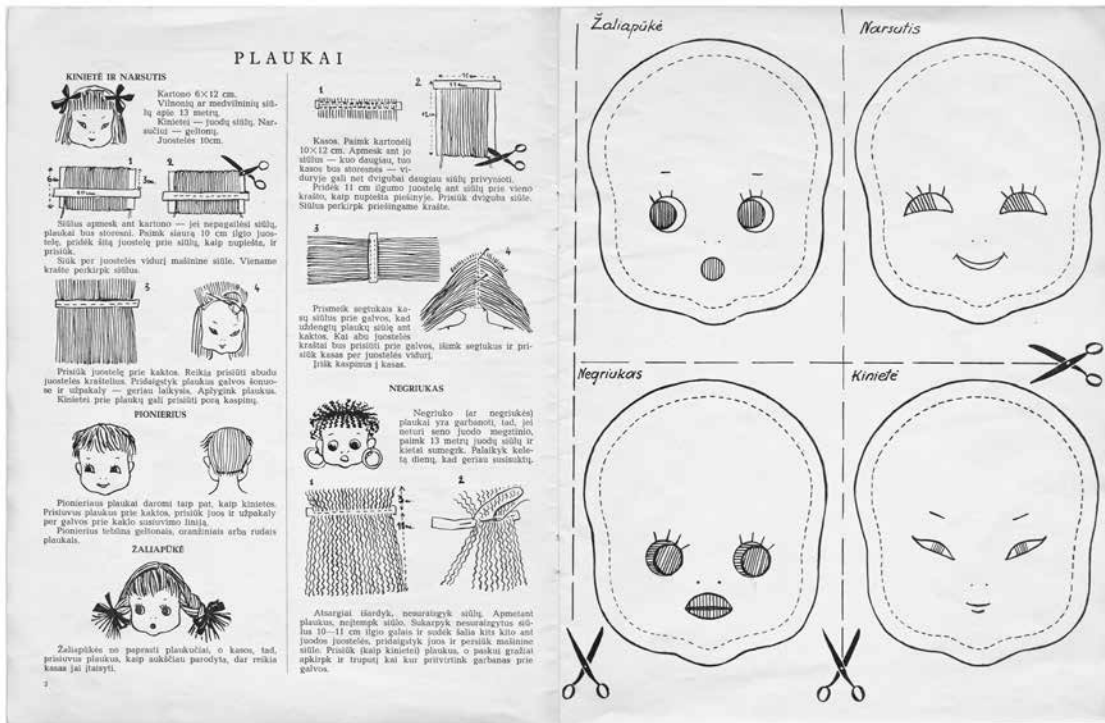
5. Regina Ulbikaitė, Viršelis Elenos Spurgaitės pasakai *Žaliapūkė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959

Regina Ulbikaitė, Cover of the fairy tale *Žaliapūkė* [*The Greeny*] by Elena Spurgaitė

6, 7. Regina Ulbikaitė, Viršelis ir iliustracijos rankdarbių knygai *Žaliapūkė ir jos draugai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961

Regina Ulbikaitė, Cover and illustrations for the book of handicrafts *Žaliapūkė ir jos draugai* [*The Greeny and Her Friends*]

8, 9. Ieva Naginskaitė, Iliustracijos interaktyviai paveikslėlių knygutei *Ką padarė žirklys*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961

Ieva Naginskaitė, Illustrations for the interactive picture book *Ką padarė žirklys* [What the Scissors Did]

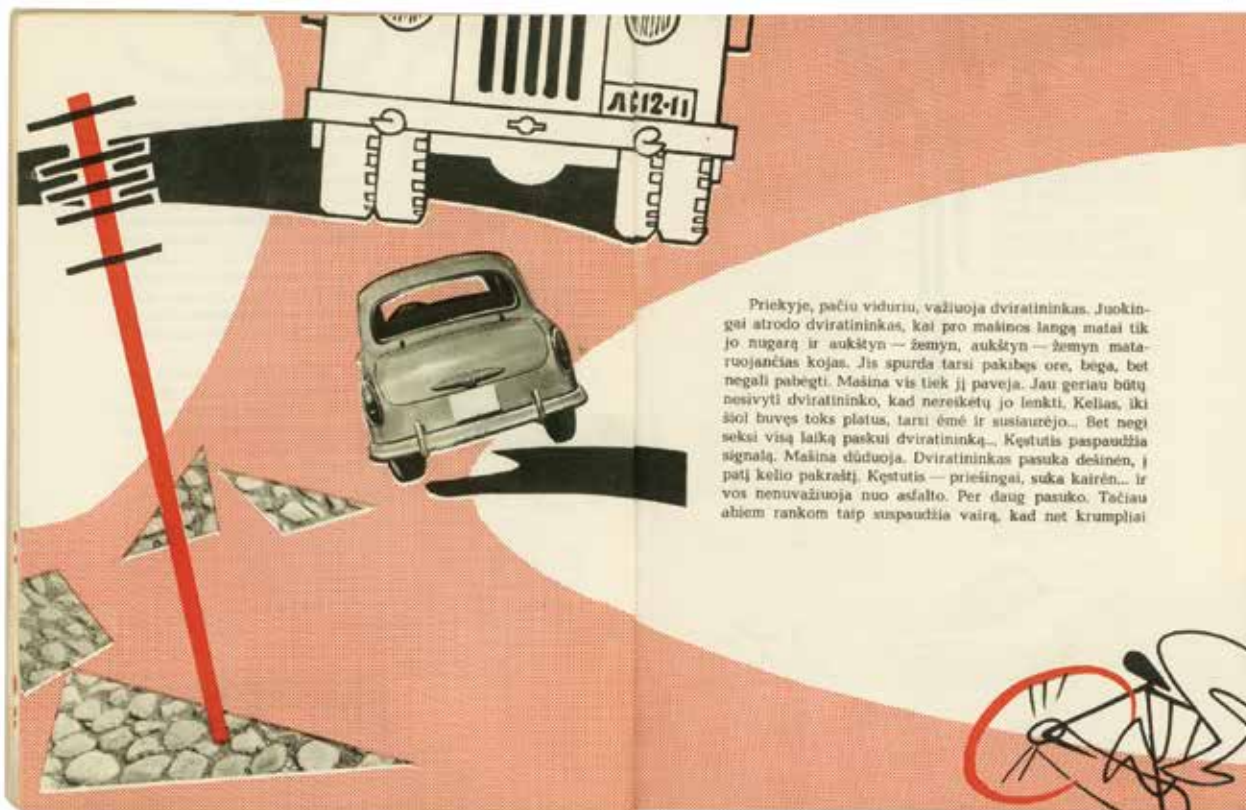
10. Rimtautas Gibavičius, Iliustracijos Eduardo Mieželaičio eilėraščių vaikams rinkiniui *Ką sakė obelėlė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962, LATGA, Vilnius 2017

Rimtautas Gibavičius, Illustrations for the collection of children's poems *Ką sakė obelėlė* [Apple Tree's Tales] by Eduardas Mieželaitis

11. Aspazija Surgailienė, Iliustruotų pasakų rinkinys *Pasakų skrynelė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961, LATGA, Vilnius 2017

Aspazija Surgailienė, Collection of illustrated fairy tales *Pasakų skrynelė* [The Chest of Tales]

Priekyje, pačio viduriu, važiuoja dviratininkas. Juokingai atrodo dviratininkas, kai pro mašinos langą matai tik jo nugarą ir aukštyn – žemyn, aukštyn – žemyn matuojančias kojas. Jis spurda tarsi pakibęs ore, bėga, bet negali pabėgti. Mašina vis tiek jį paveja. Jau geriau būtų nesivyti dviratininko, kad nerasketų jo lenkti. Kelias, iki šiol buvęs toks platus, tarsi ėmė ir susiaurėjo... Bet negi seksi visą laiką paskui dviratininką... Kėstutis paspaudžia signalą. Mašina dūduoja. Dviratininkas pasuka dešinėn, į patį kelio pakraštį. Kėstutis – priešingai, suka kairėn... Ir vos nenuvažiuoja nuo asfalto. Per daug pasuko. Tačiau abiem rankom taip suspaudžia vairą, kad net krumpliai

12. Arūnas Tarabilda, Iliustracijos Rimanto Budrio knygai *Kelionė į griovį*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961

Arūnas Tarabilda, Illustrations for the book *Kelionė į griovį* [A Trip into a Ditch] by Rimantas Budrys

daiktas iš kitokio pasaulio³⁰, – sakė Kasparavičius³⁰. Jo žodžių pažadintais prisiminimais besidalijantys kiti tų laikų mažieji skaitytojai pasakojo, kad Sургailienė knygutės vaikams buvo tarsi ritualas, žaidimas. Vaikams ne tiek rūpėjo, kas jose rašoma, bet kad knygos formatas leidžia pasakojimus keisti, perkomponuoti, kuriant savas istorijas. Be to, *Skrynelė* mokė tvarkos, nes išbarstytas pasakėles buvo įdomu surinkti ir rūpestingai sudėti atgal į joms skirtą futliarą.

Lietuvių dailininkai 6 ir 7 dešimtmetyje iliustravo tik vietinių autorių knygas. Kokį dailininką pasirinkti, nusprendavo ne rašytojas, bet redaktorius, tiksliau – Vaikų ir jaunimo literatūros redakcijos vedėjas. Kaip žinome, Liobytė šias pareigas ėjo iki 1961 metų.

30 *Illustrarium. Soviet Lithuanian Children's Book Illustration*, p. 42.

Tačiau turint omenyje, kad paskui, kai sprendimas išleisti vieną ar kitą knygą jau būdavo priimtas, praėdavo metai, o kartais ir ne vieneri, kol knyga išvysdavo pasaulį, manytina, jog Liobytės sprendimai formavo vaikų literatūros asortimentą bei išvaizdą mažų mažiausiai iki kokių 1963-ųjų. Tai buvo Lietuvos vaikų knygos aukso amžiaus uvertiūra. Būtent Liobytės laikais suformuoti atsparos taškai tolesnei gyvai vaikų knygos iliustracijų plėtotei, kuri truko iki maždaug 1972-ųjų³¹. Juos galėtų įkūnyti: 1) Rimtauto Gibavičiaus apipavidalinti vaikų poezijos rinkiniai – Kosto Kubilinsko *Gintarėliai* (1961) ir Eduardo

31 Šie metai laikomi riba, kuri paženklino vadinamojo sąstingio laikotarpio pradžią. Lietuvoje sąstingio pradžios simbolinis įvykis – Romo Kalantos susideginimas Kauno muzikinio teatro sodelyje, protestuojant prieš sovietų režimą.

Mieželaičio *Ką pasakė obelėlė* (1962), – teigiantys supaprastinto piešinio, ryškių spalvinių derinių, dinamiško siužeto svarbą ir maketo kaip visumos, už kurią atsako dailininkas, sampratą [10 il.]; 2) Arūno Tarabildos sukurtas Tomo Venclovos knygos *Raketos, planetos ir mes* (1962) dizainas, atvėręs tipografinės galimybes ir parodęs, kokią turtingą vaizdą galima sukurti išradimais pasitelkus paprasčiausius dvispalvius grafinius siluetus ir formas; 3) to paties Tarabildos iliustracijomis, derinančiomis fotografiją ir kontūrinį karikatūrišką piešinį, apipavidalinta didaktiška Rimanto Budrio istorija *Kelionė į griovį* (1961) [12 il.] ir Vlado Vildžiūno spalvoto popieriaus aplikacijomis iliustruoti Ramunėlės Jankevičienės pasakojimai apie augalus *Mano žolynėliai* (1962), įrodę, kad jei dailininkas sugeba vaikų knygą paversti gražiu ir įdomiu daiktu, tai skaitytojui knietėte knietės paimti ją į rankas ir sužinoti, apie ką ji kalba, net jei tekstas yra sausiai informatyvus ar tiesmukai pamokslaujantis.

ARCHAJIŠKOJO PRIMITIVEVO VESTERNIZACIJA

Liobytės epocha išlaisvino dailininkų vaizduotę ir pavertė vaikų knygų iliustravimą patraukliu užsiėmimu. Ji pati iš redaktorės tapusi vaikų rašytoja rinkosi bendradarbiauti su Žilyte (*Pabėgusi dainelė*, 1966; *Pasaka apie narsią Vilniaus mergaitę ir galvažudį Žaliabarzdį*, 1970), kuri liaudies meno motyvus išradimais jungė su poparto, oparto, siurrealizmo pavyzdžių reprodukcijų sukeltais išpūdziais ir kūrė kartais trikdančius mįslingumu, kartais truputį bauginančius, bet visada intriguojančius, smalsumą kurstančius kūrinius. Iliustruodama latvių klasiko Janio Rainio *Aukso sietelį* (1967) Žilytė net surado knygoje vietos dekoratyvioms abstrakčių geometrinių formų ritminėms kompozicijoms, paviešindama tokius kūrinius, kokių į parodų sales atrankos komisijos 7 dešimtmetyje neįleisdavo.

Siurrealizmo paveikta vaizduotė leido suaktualinti folkloro klodą Algirdui Steponavičiui. Garsioji Kosto Kubilinsko *Varlė karalienė* (1962; pakoreguotas

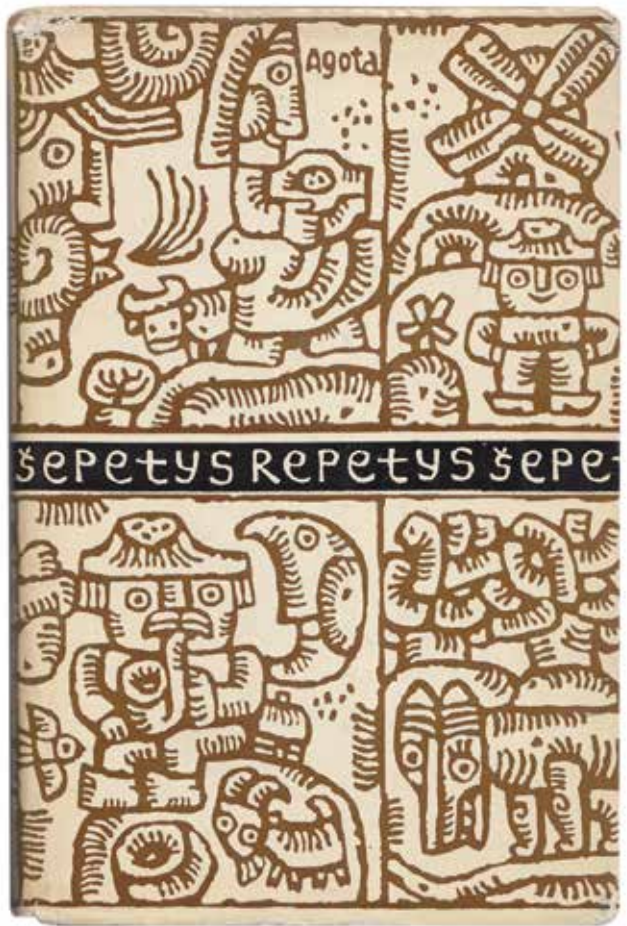
2-as leidimas 1967) dar labai arti Albinos Makūnaitės folklorinių stilizacijų, tačiau knygutė *Šepetys repetys* (1965) jau priklauso kitam dailininko kūrybos etapui [13 il.]. Nuo šiol Steponavičius pamėgo nespaltvotus piešinius. Papildomų priemonių stiprinti nepaprastai tirštą, sutankintą vaizdą jam neberekėjo. Jo iliustracijų suvokimui svarbi ir visuma, ir detalės, be to, pritaikęs ranka rašytą tekstą, dailininkas paveikslėlių paverė integralia knygos dalimi. Tam tarnavo ir piešiniai puslapių apvadai. Atsisakęs spalvų, nustatęs ryšio tarp maketo visumos ir paveikslėlio svarbą, pradėjęs naudoti ranka rašytas raides Steponavičius suteikė vaikų knygai rafinuoto estetizmo, kartu visiškai naują kryptį, kurią vėliau tęsė ir plėtojo Petras Repšys (g. 1940), Stasys Eidrigevičius (g. 1949)³².

Žilytė, Steponavičius, kai kurie kiti jų amžininkai, pavyzdžiui, dailininkų Sigutės Valiuvienės (g. 1931) ir Vytauto Valiaus (1930–2004) pora, į vaikų knygų iliustracijas žvelgė kaip į aukštojo meno kūrinius, prilygstančius tapybos drobėms ar skulptūros kompozicijoms. Toks žvilgsnis neleido jiems šaržuoti herojų ir situacijų, naudotis gatvės kultūros vaizdiniais ar aliuzijomis į juos, įpareigojo kurti rimtus, romantiškai pakylėtus vaizdus. Tačiau vaikams reikėjo meno, kuris pasakotų apie tai, kas vyksta aplinkui, leistų susitapatinti su literatūros herojais. Nors Liobytės aplinka puoselėjo meilę archajiškai kaimo kultūrai, dar jos redaktoriavimo laikais pasirodė pirmosios tokios knygutės – apie to laiko vaikus, jų kasdienybę, išgyvenimus, nuotykius. 7 dešimtmečio pradžios miestiško pasakojimo pavyzdys – Kazio Maruko apsakymas *Mama ir šoferis* su Adasos Skliutauskaitės piešiniais (1962). Visiškai kitokios intonacijos – vienatvės pojūtis, liūdesys, beveik melancholija – būdingos panašiu laiku sukurtoms tų dienų realijas užkabinančios Algimanto Čekuolio pasakos *Keturi žiemos vėjai* (1963)

32 Valandų valandas už piešiančio Steponavičiaus stovintį ir jos vyro darbą įdėmiai stebintį Eidrigevičių pasakodama šio dailininko apsilankymus jų šeimos namuose ne kartą prisiminė Birutė Žilytė

ilustracijoms. Jų autorė Maskvos poligrafijos instituto auklėtinė Marija Ladigaitė-Vildžiūnienė atsisakė konkrečių nuorodų į kasdienybę, masinės kultūros ženklų, sutaurino herojų atvaizdus ir jų aplinką. Tačiau tokia švari estetika labiau patiko suaugusiems, vaikus šiek tiek baugino, tad tai supratę dailininkai pradėjo ieškoti pavyzdžių miesto siužetų raiškiai Vilniaus centre veikusiam socialistinių šalių knygų knygyne „Draugystė“ nesunkiai įsigyjamose lenkiškose, čekiškos, vokiškose vaikų knygose³³. Šie pavyzdžiai ne vienam 7 dešimtmečio dailininkui padėjo pamatyti ir mažiesiems patraukliai perteikti miesto kasdienybę. Vaikai mielai sekė detalų Kastyčio Juodikaičio (Martynas Vainilaitis, *Pramuštgalvis beždžioniukas*, 1964) arba Emanuelio Katiliaus (Vytautas Misevičius, *Danukas Dunduliukas*, 1972) naratyvą, tačiau toks stilius nepripato prie tuometinio kanono, pagrįsto archajiško primityvo interpretacijomis, ir šie iliustruotojai atsidūrė tarp marginalų. Periferijoje atsidūrė ir tie, kurie taikė folklorinę stilizaciją, bet naudojo pernelyg radikalią transformaciją, orientuodamiesi į 7 dešimtmečio tarptautinio stiliaus normas. Pavyzdžiui, Lidijos Glinskienės iliustracijose – 7 dešimtmetyje ji bendradarbiavo su rašytoju Mykolu Sluckiu (*Ugnelis, septynių nugaletojas*, 1965; *Geležinagė*, 1968), apipavidalino samių (*Karžygys Leinė*, 1965), japonų (*Gyvatės akys*, 1968) pasakų vertimus į lietuvių kalbą – primityvo poveikis labai stiprus, tačiau ji primityvą interpretuoja per savo epochos avangardinio meno prizmę, paisydama

33 Lenkų knygų iliustracijos įtaką yra pripažinusi Lidija Glinskienė, Arvydas Každailis, Saulė Kisarauskienė, Petras Repšys, Adasa Skliutauskaitė. Dėkoju kolegei Laimai Sургailienei, kuri 2016 m. gruodžio pradžioje pakvietė mane susipažinti su jos anytos dailininkės Aspazijos Sургailienės lenkiškų, vokiškų ir rusiškų vaikiškų knygelių biblioteka. A. Surgailienės bibliotekoje, be iliustruotų vaikiškų knygų, taip pat buvo informacinių leidinių apie kaimyninių šalių vaikų knygų iliustruotojus, pavyzdžiui, albumo formato katalogai *Grafika w książkach Naszej Książgarni*, tekstų aut. Ignacy Witz, Warszawa: Instytut wydawniczy Nasza Książgarnia, 1964; *Polska ilustracja książkowa. Polish book illustrations. Illustrations des livres en Pologne. Polnische Buchillustration*, Warszawa: Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1964.

13. Algirdas Steponavičius, Folkloro rinkinio *Šepetys repetys* viršelis, Vilnius: Vaga, 1965, LATGA, Vilnius 2017

Algirdas Steponavičius, Cover of the folklore collection *Šepetys repetys* [A Wonder Broom]

vaikų knygai nesvetimo dekoratyvumo. Taigi jos vardas ir kūriniai buvo visiškai išstumti iš vaikų knygos iliustravimo istorijos iki pat mūsų dienų, kol pradėta ieškoti dailės pavyzdžių, labiausiai atitinkančių 7 dešimtmečio įvaizdį, kurį suformavo mūsų žinios apie to laiko architektūrą, madą, daiktų dizainą. Taip nustatytas žvilgsnis tuojau pat atpažįsta, kad Glinskienės aplikacijos literatūros istorijos požiūriu turbūt visai nereikšmingai Alekso Baltrūno knygelei *Katė ir balandis* (1967) puikiai iliustruoja ne tik šį kūrinį, bet

14, 15. Lidija Glinskienė, Iliustracijos Alekso Baltrūno pasakai *Katė ir balandis*, Vilnius: Vaga, 1967

Lidija Glinskienė, Illustrations for the fairy tale *Katė ir balandis* [A Cat and a Pigeon] by Aleksas Baltrūnas

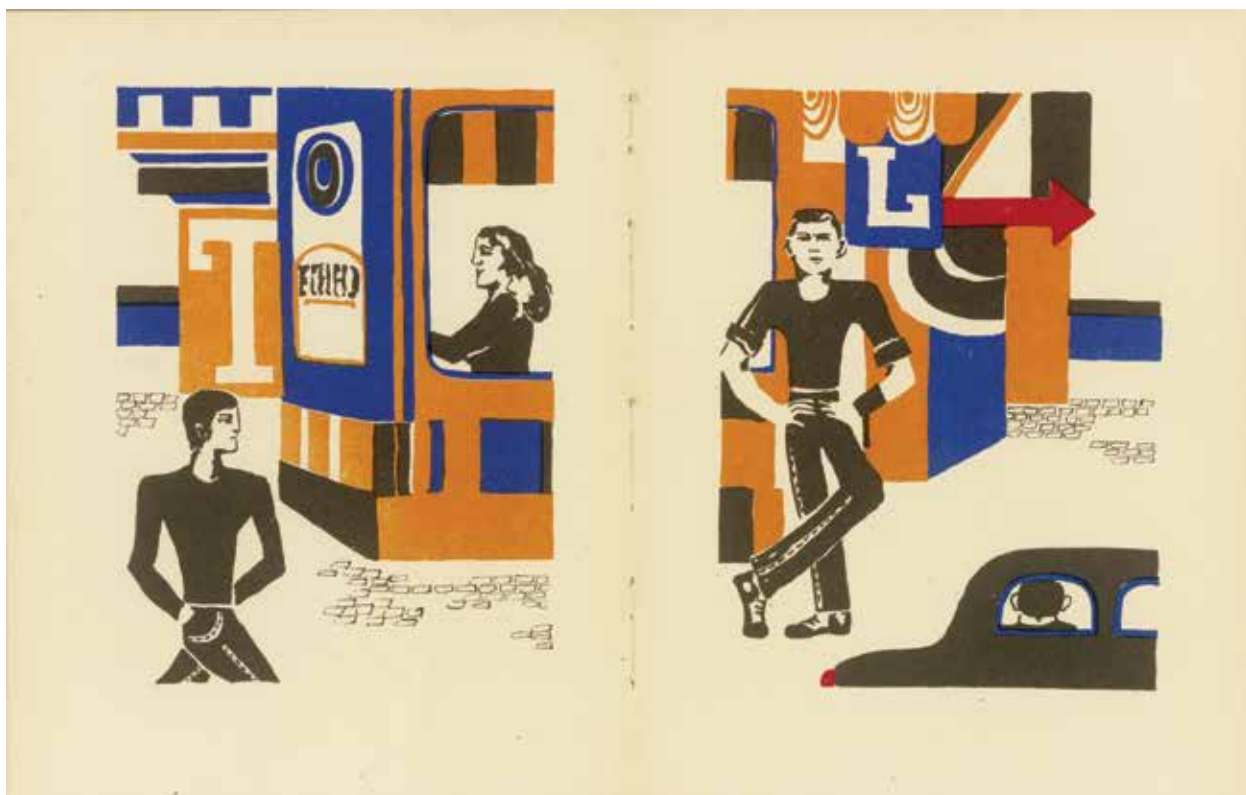
visų pirma savo epochą. Iš kelių spalvoto popieriaus gabalėlių suklijuota ant rogučių prisėdusios močiutės jaukiai languotu sijonu figūrėlė, energingi džiaz muzikantai ryškiai geltoname fone – naivūs ir paprasti paveikslėliai, bet jie įkūnija nepriekaištingai tikslų jaunatviško stiliaus pojūtį, kuriuo ir žavi *swinging sixties* [14, 15 il.].

Pasak Glinskienės, kuri dirbo taikomosios grafikos srityje, projektavo ir kūrė pakuotes, į vaikų knygų iliustravimą ją atvedė Sluckis³⁴. Save laikydamas modernistu norėjo, kad jo kūrinius vaikams iliustruotų jam artimų pažiūrų dailininkė. Pradėjusi bendradarbiauti

su Sluckiu Glinskienė gavo dar keletą kitų užsakymų, tačiau tarp iliustruotojų neįsitvirtino, nors pati gal būtų ir norėjusi. Panašus atsitiktinumas – į jokių kanonus netilpusios, ekscentriška laikysena, vėliau politiniu disidentizmu pagarsėjusios dailininkės Teodoros Každailienės (g. 1944) epizodiškas pasirodymas vaikų knygų dailininkės vaidmenyje. Ją bendradarbiauti pasitelkė modernistinių pažiūrų rašytojas Romualdas Lankauskas, kuris rašymą derino su abstrakčiąja tapyba. Každailienės iliustracijos jo knygai *Kur ūkia laivai* yra puikus nacionalinio poparto pavyzdys, įsiliejęs į iki šiol netirtą poparto principus plėtojusios Lietuvos dailės srautą, egzistavusį tarp aukštojo meno ir masinės kultūros [16 il.].

34 Iš pokalbio su dailininke 2010 m. rudenį, ruošiantis Bolonijos knygų mugei.

16. Teodora Každailienė, Iliustracijos Romualdo Lankausko
knygai *Kur ūkia laivai*, Vilnius: Vaga, 1970

Teodora Každailienė, Illustrations for the book *Kur ūkia laivai*
[*Where the Ships Hoot*] by Romualdas Lankauskas

LŪŽIO EPOCHOS ATGARSIAI

1970–1973 m. sukurtos popartui artimos Arvydo Každailio ir Vladislavo Žiliaus (1939–2012), „folklorinės“ Broniaus Leonavičiaus (g. 1933) ir „barokinės“ Petro Repšio iliustracijos tarsi užbaigė eksperimentų epochą. 8 dešimtmetyje 7 dešimtmečio optimizmą pakeitė nusivylimas ir netikėjimas sovietinės sistemos pokyčiais, stūmęs ieškoti stabilių vertybių. Vaikų knygų iliustracijose įsigalėjo savitas neotradicionalizmo variantas, įdomiausiai pasireiškęs liaudies meno paveldo parafrazėmis (kūrybiškiausias pavyzdys – Algirdo Steponavičiaus iliustracijos Petro Cvirkos knygai *Nemuno šalies pasakos*, pradėtos kurti apie 1978 m.; knyga išleista 1988 m.).

Eidrigėvičiaus, Glinskienės, Repšio, Steponavičiaus, Surgailienės, Arūno Tarabildos, Žilytės kūryba sovietų Lietuvoje buvo reikalinga ne tik vaikams, bet ir suaugusiems, ją sekė ir analizavo rašytojai ir dailininkai, ieškodami joje impulsų savo vaizduotei ir kūrybingumui. Tikėtina, kad ši tradicija suteikė gyvybingumo užtaisą ir šiandieninei Lietuvos vaikų knygų iliustracijai, kuri yra pakankamai įvairi, įdomi ir atvira pasauliui.

Nekyla abejonių, kad sovietų Lietuvos vaikų knygų iliustracijos – įdomus objektas, analizuojant meninės kultūros sovietizaciją ir mėginant nustatyti, kiek ji buvo sėkminga, o kiek vis dėlto ne. Kartu jos – iškalbingas pasakojimas apie dailės ir apskritai meninės kultūros būvį sovietų Lietuvoje. Akivaizdu, kad

17. Petras Repšys, Iliustracijos pasakai *Našlaitė Elenytė ir Joniukas aviniukas*, Vilnius: Vaga, 1971, LATGA, Vilnius 2017

Petras Repšys, Illustrations for the fairy tale *Našlaitė Elenytė ir Joniukas aviniukas* [*Elenytė the Orphan and Joniukas the Little Lamb*]

knygos, tiksliau jų paveikslukai, dar nepakankamai iširtos ir panaudotos kaip antropologijos ir etnologijos, kasdieninio gyvenimo informacijos šaltinis. Juk jose fiksuoti peizažo pokyčiai, šalies urbanizacija, gyvenimas kaime ir mieste, drabužių ir šukuosenų mados, buitinė aplinka, transportas, net maistas. Šis informacinis klotas dar lieka nepajudintas. Lygiai taip pat, kaip nepanaudoti vaikų knygos istorijos teikiami duomenys apie tinklinę visuomenę. Turint omenyje, kad vaikų knyga darė gan reikšmingą įtaką įvairių visuomenės sluoksnių būviui, vertėtų patyrinėti leidėjų, leidybos biurokratų, rašytojų, vertėjų, dailininkų, spaustuvininkų kontaktus, draugystes, skonių, pomėgius ir šių pomėgių bei idėjų mainus.

Atidesnis žvilgsnis į sovietų Lietuvos vaikų knygos istoriją koreguoja įsitikinimus apie cenzūros veikimą ir socrealizmo suvešėjimą, reglamentavusį meno raidą. Tuo požiūriu vaikų knyga gali būti palyginta su dekoratyvine daile ir dizainu – kūrybos sritimis, kuriose varžybos su Vakarais ir inventyvumas buvo savaip skatinami (įsteigti eksperimentiniai kūrybos centrai, kurių darbuotojai turėjo galimybę studijuoti specializuotą Vakarų spaudą, susipažinti su visomis įmanomomis savo profesinio lauko naujovėmis, vogti idėjas, jas transformuoti, adaptuojant vietinės visuomenės ir rinkos poreikiams etc.).

Dar vienas aspektas – vaikų knygos kaip spaudos pramonės raidos vizualinis liudijimas. Iš vaikų knygų,

Stebuklingasis

šaltinis

Gyveno kitados grafas. Tai buvo savo piktais dar- bais pa- garsė- jęs dvi- rininkas, žmo- niu- velniu vadinamas. Niekas iš tarnų ar darbininkų pas gra- fa ilgiau negalėdavo

ištverti kaip mėnesį. Dirbti ∞ versdavo kaip jaučius, o

maitindavo tyg šunis. Pali- ko pas grafa tik penki ∞ kantriausį, rambiausį dar- bininkai. Vienas darbinir- kas, atsiimdamas iš pono alga, kartą ir sako jam: ∞ — Aš girdėjau, pone, kad

kituos dvaruos brangiau kurnečiams moka... ∞

— A, tai tu per daug girdi! — suriko grafas ir taip trenkęs žmogui į ausį, kad šis bematant apkurto.

Po kiek laiko ateina pas grafa antras darbininkas:

— Pone, pasigailėk mano mažų vai- kelių... neturiu nė kriaukšlelio duonos. Mačiau, pono aruoduose dar pilna grū- dų.

18. Algirdas Steponavičius, Iliustracijos Petro Cvirkos knygai *Nemuno šalies pasakos*, Vilnius: Vytury, 1988, LATGA, Vilnius 2017

Algirdas Steponavičius, Illustrations for the book *Nemuno šalies pasakos* [*Tales from the Land of the Nemunas*] by Petras Cvirka

kurios dažniausiai būdavo spalvotos, labai aiškiai ma- tyti tipografijos pakilimai ir nuosmukis. Pastarasis ypač juntamas Leonido Brežnevo eros pabaigoje ir perestroikos epochoje. Tai anaip tol ne tik ekonomi- kos istorijos dalis, kaip gali atrodyti iš pirmo žvilgs- nio. Knyga kaip daiktas perteikia bendrą daiktinės aplinkos būvį. Jos nuskurdimas – vienas atsakymų į klausimą, kodėl iki šiol gražiausių knygų titulus Lietu- voje vis dar laimi stori blizgaus popieriaus albumai, o

leidėjai aiškina, kad pirkėjai neperka knygų minkštais viršeliais, tad net romanus ir detektyvus reikia leisti storus, sunkius, mėgėjams skaityti gulint visiškai ne- pritaikomus. Kita vertus, skurdi išvaizda – dar viena priežastis nekalbėti apie brežnevinio ir perestroikinio laikotarpių vaikų knygų iliustracijas. Paveiksliukai, kurie pasiekdavo vartotoją, buvo tolimas ir blausus originalo šešėlis. Šis rezultatas, žinoma, atbaidė ta- lentingus dailininkus nuo vaikų knygų iliustravimo,

o pasišventėlius vertė pamiršti bet kokį patriotizmą ir dairytis užsakymų svetur. Brežnevinė ir perestroikinė Lietuva tiesiog nepajėgė turėti deramos vaikų knygos leidybos. 9 dešimtmečio dailės, tarp jų ir vaikų knygų iliustracijų, pavyzdžiai liudija, kad ribojama ir spaudžiama kultūra ilgainiui praranda gyvybingumą, potencialą, jėgą. Kita vertus, ji rodo, kad stipriausius talentus tokios sąlygos visgi priverčia dar labiau sutelkti jėgas ir ypač aktyviai ieškoti kultūrinio peno, kūrybos gyvybingumą užtikrinančių šaltinių. Juk teiginius apie nuosmukį paneigia Stasio Eidrigėvičiaus fenomenas, pavienės puikios Irenos Daukšaitės-Guobienės-Katinienės (1942), Leonardo Gutausko (g. 1938), Rimvydo Kepežinsko (g. 1956) knygos. Sąstingio epochoje pradėjo dirbti Kęstutis Kasparavičius; kita vertus, jis kaip tik ir buvo vienas pirmųjų, kurie darbais permigravo pas užsienio leidėjus.

Įdėmesnė vaikų knygų iliustracijų apžvalga gali suteikti impulsą ir pagrindą platesnei knygos ir skaitymo istorijai sovietų Lietuvoje, ypač kad vaikų knygomis gyveno ne tik vaikai, bet ir suaugusieji, jos veikė suaugusiais tapusius vaikus, nepriklausomai nuo jų pasirinktos profesinės karjeros.

Gauta 2016 12 07

LITERATŪRA

- Adomaitytė Gintarė, „Kas jūs, ‚Žaliapūkės‘ autore?“, in: *Rubinaitis*, 2014, Nr. 3, [interaktyvus], [žiūrėta 2016-11-24], <http://rubinaitis.lnb.lt/index.php?4249787552>.
- Adomaitytė Gintarė, „Sugrįžk, Žaliapūke. Keli žodžiai apie rašytoją Eleną Spurgaitę ir jos knygas“, in: *Krantai*, 2012, Nr. 3, p. 46–47.
- Adventures in the Soviet Imaginary: Children's Books and Graphic Art*, cat., sud. Robert Bird, Chicago: University of Chicago Library, 2011.
- Akstinas B., „Tėvelis ir mamytė susibarė“, in: *Tiesa*, 1961 03 02.
- Aldona Liobytė (1915–1985). Korespondencijos fragmentai*, sud. Giedrė Jankevičiūtė, Gintarė Breivienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015.
- Hunt Peter, *Children's Literature: An Illustrated History*, Oxford, 1995.
- Illustrarium. Soviet Lithuanian Children's Book Illustration: Katalogas*, sud. Giedrė Jankevičiūtė, Vilnius: Tarptautinių kultūros programų centras, 2011.

- International Companion Encyclopedia of Children's Literature*, sud. Peter Hunt, London & New York: Routledge, 1996.
- Jankevičiūtė Giedrė, *Telesforas Kulakauskas (1907–1977)*, Vilnius: Vilniaus grafikos meno centras, 2016.
- Liobytė Aldona, „Vaikų meilė ir literatūra“, in: *Literatūra ir menas*, 1962 04 14.
- Liubytė Elona, *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982*, Vilnius: Tyto alba, 1997.
- Russian Children's Literature and Culture*, sud. Marina Balina, Larisa Rudova, London & New York: Routledge, 2010.
- Steiner Evgeny, *Stories for Little Comrades: Revolutionary Artists and the Making of Early Soviet Children's Books*, Seattle: University of Washington Press, 1999.
- Understanding Children's Literature*, sud. Peter Hunt, London & New York: Routledge, 1999.
- Штейнер Евгений, *Авангард и построение нового человека: Искусство советской детской книги 1920 гг.*, Москва: Новое литературное обозрение, 2002.

THE SWINGING SIXTIES IN THE ILLUSTRATIONS OF SOVIET LITHUANIAN CHILDREN'S BOOKS

Giedrė Jankevičiūtė

SUMMARY

KEYWORDS: censorship, illustration, publishing, modernism, Soviet Lithuania, children's book.

The author of the article discusses the history of the publishing and illustrations of Lithuanian children's books from the late 1950s and 1960s, drawing attention to the expressions of modernism and the most distinct innovators. Beside the recognized authorities in this field, Rimtautas Gibavičius, Albina Makūnaitė, Algirdas Steponavičius, Aspazija Surgailienė and Birutė Žilytė, clearly innovative works by less known printmakers who made their debut in the late 1950s and 1960s, Lidija Glinskienė, Kastytis Juodikaitis, Arvydas Každailis, Emanuelis Katilius, Marija Ladigaitė-Vildžiūnienė, Adasa Skliutauskaitė and Arūnas Tarabilda are presented, and the reasons why these artists never made their way into

the canonical narrative of the history of Soviet Lithuanian graphic arts created by their contemporaries are explained. In the article, the significance of illustrations of children's books for the early artistic endeavours of Vincas Kisarauskas is revealed. It is shown how the relatively safe space of children's books allowed this Lithuanian avant-gardist to publicize his relations with Russian underground artists, and the impact of the experiments undertaken in the period under discussion on the further development of Lithuanian graphic arts is discussed (for example, the influence of Steponavičius's oeuvre on the work of Petras Repšys and Stasys Eidrigėvičius is analyzed for the first time). Referring to several obvious cases of censorship, the author of the article shows to what extent the publishers of children's books were free to disregard the limits drawn by censorship. The activity of the long-time head of the Children and Youth Literature Department of the monopolist of children's book publishing, the State Publishing House of Belles-Lettres (*Valstybinė grožinės literatūros leidykla*), Aldona Liobytė is assessed in this context. An overview of publishing strategies helps understand the conditions that accelerated modernization and name the possible sources and even prototypes of some local innovative solutions. It is shown that a more attentive look into the illustrations of children's books can provide a stimulus and basis for writing a more comprehensive history of books and reading in Soviet Lithuania, as children's books were important not only for children, but also for adults, and continued to make an impact on the readers in their adult life regardless of their professional career. The author points out that the illustrations of children's books can provide valuable information about the situation of art and artistic culture in general in Soviet Lithuania, but it is a source that has not received enough research attention.